

AMOS-ETVN (Jg. 1, 3 - december 2004)

Woord vooraf

In dit nummer bundelen we een aantal bijdragen van Hongaarse promovendi. De redactie van AMOS-ETVN is erg blij met dit nummer want de bijdragen tonen niet alleen het brede spectrum van het onderzoek op het terrein van de Neerlandistiek in Hongarije. Ze tonen ook dat de Hongaarse Neerlandistiek niet alleen een groot aantal afgestudeerden oplevert, maar dat er ook een heel wat postdocs met interessant onderzoek op het terrein van de Neerlandistiek bezig zijn.

Het derde nummer van de eerste jaargang van AMOS-ETVN is het eerste nummer dat integraal met bijdragen van jonge Neerlandici is gevuld. Dit is een groot succes, ook voor het elektronische tijdschrift van Comenius. Zoals al vaker werd gezegd. AMOS-ETVN is uitdrukkelijk bedoeld als tijdschrift voor de regio, en niet alleen voor de docenten, maar ook voor de studenten.

De redactie dankt Gert Loosen (Debrecen) voor de kritische blik die hij als moedertaalspreker op een aantal van de in dit nummer gepubliceerde bijdragen heeft geworpen!

Voor de redactie van AMOS-ETVN,
Herbert Van Uffelen

INHOUD

1. **Márta Kántor-Faragó:** Causale conjuncties **p. 3**
2. **Roland Nagy:** Enkele opmerkingen over leenfonologie **p.11**
3. **Zófia Tálasi:** Een onder gelukkig gesternte geboren prefix **P. 21**
4. **Csilla Zichler:** Op het spoor van metaforen **p.31**
5. **Krisztina Törő:** Huizinga's visie op de natuur **p.40**

Márta Kántor-Faragó: Causale conjuncties in

HET DUIITS EN IN HET NEDERLANDS

Márta Kántor-Faragó

mfarago@hotmail.com

Universiteit Debrecen (Hongarije)

In onderstaand artikel worden de belangrijkste facetten van de dissertatievoorstelling gehouden op 15 oktober 2004 aan de Károli Gáspár Universiteit in Boedapest, samengevat.

Inleiding – Wat is contrastieve linguïstiek?

Om de vraag naar het wezen van de contrastieve linguïstiek te kunnen beantwoorden, moeten we enkele theoretisch-linguïstische problemen bespreken. Hoewel er grote onenigheid heerst over de (on)mogelijkheden van dit linguïstische gebied, zijn de meeste taalkundigen het over de volgende punten eens:

- a, de contrastieve linguïstiek behoort tot de zogenaamde toegepaste taalwetenschap
- b, ze is interdisciplinair: niet alleen pure taalkunde, maar ook psychologie, didactiek van vreemde talen enz. komen hier samen
- c, de contrastieve linguïstiek wil bepaalde linguïstische kennis voor een bepaald doel „waardevol” maken en toepassen.

Er moet hier echter ook vermeld worden dat er ook grote verschillen in het gebruik van de term contrastieve linguïstiek (CL) bestaan. Enerzijds zijn er verschillende opvattingen over het eerste lid van de term „contrastief”. Ook de begrippen „comparatief” en „confrontatief” zijn bij sommige auteurs te vinden. Het gebruik van het tweede lid is ook niet vanzelfsprekend: naast „linguïstiek” bestaan ook „analyse” en „grammatica”(Kántor-Faragó 2003). In dit werk wordt echter gestreefd naar het consequente gebruik van CL. Ook de positie van de CL binnen de taalwetenschap is interessant. De vergelijkende of comparatieve taalwetenschap als „klassiek” gebied in de linguïstiek maakte een verschil tussen diachroon (historisch-vergelijkende taalwetenschap) en synchroon onderzoek (CL en taaltypologie (TT)).

Wat is echter het verschil tussen CL en TT? Zowel CL als TT zijn bezig met het „vergelijken van talen in hun huidige situatie”. Ze hebben echter verschillende interesses, maar ook verschillende onderwerpen en uiteraard gaan ze ook anders te werk. Als we op zoek willen gaan naar de geboorteplaats van de CL, kunnen we heel eenvoudig zeggen: CL ontstaat meteen als er meer taal is dan één. Als we echter concrete bewijzen willen hebben van de geboorte van deze „nieuwe” taalkundige interesse, dan moeten we in de jaren vijftig van de twintigste eeuw in de VS zijn. De eerste baanbrekende werken op dit gebied waren die van Lado (1954) en van Fries (1957). Talen met elkaar systematisch vergelijken betekende toen uitsluitend dat men van de behaalde resultaten op het gebied van het vreemdetalenonderwijs (VTO) wilde profiteren.

In de jaren zestig bereikt de CL ook Europa. Achter de vraag naar de zin en het nut van de CL voor het VTO werd er echter vanaf het begin een vraagteken gezet. De klassieke hypothesen van de CL (Hackmack 2004) waren niet meer te houden en het eerste gevolg daarvan was dat men in Europa onder CL iets anders begon te verstaan dan in de VS, waar de euforie voor de CL heel snel afnam. Sinds de jaren zeventig wordt in Europa het „zusterkarakter” betoond: CL en TT moeten elkaars complementen zijn (Wagner 1974, Rein 1984, König 1990, Kortmann 1998). Een tweede gevolg was ook dat men niet meer alleen de bruikbaarheid van de CL op het gebied van het VTO voor ogen hield, maar ook op andere gebieden[i] wilde men van de resultaten profiteren. Dat er ook binnen de CL een meer theoretische en een meer toegepaste richting zijn ontstaan, kunnen we als het derde gevolg beschouwen.

1. Wat, hoe en waarom?

De definitie van de CL is maar de eerste stap voor verder onderzoek. We moeten ook precies formuleren wat we in de met elkaar vergeleken talen willen bekijken. Bij Kortmann (1998) vinden we een duidelijke instructie: *enkele* aspecten van een buitentalig fenomeen moeten in *twee* talen bekeken worden. In ons geval is het buitentalige fenomeen de causaliteit en de twee talen zijn het hedendaagse Duits en het hedendaagse Nederlands. Het moet hier ook vermeld worden dat het ook niet bij iedere auteur vanzelfsprekend is wat men onder „causaliteit” verstaat[ii]. Ook de richting van de causale verbanden moet worden aangegeven: gaat het om achterwaarts of om voorwaarts causale samenhangen (Pit 2003)? In het kader van dit onderzoek worden alleen achterwaarts causale uitdrukkingen onderzocht.

We weten nu dus wat we in de twee genoemde talen willen bekijken, maar we weten ook dat (achterwaarts) causale uitdrukkingen in de taal verschillende vormen kunnen hebben. Daarom moeten we ons beperken tot de analyse van causale conjuncties[iii]. In het Duits zijn dat *weil*, *denn* en *da* en in het Nederlands *omdat*, *want* en *aangezien*. Ook beperken we ons tot het onderzoek van schriftelijk taalgebruik. Op deze plaats moet verwezen worden naar Müller (1987). Zijn methode, de analyse van literaire teksten in parallelle corpora[iv] wordt ook hier gebruikt.

Het doel van dit onderzoek is een deeltypologie van het Duits en het Nederlands op te stellen. Tevens zoeken we ook naar mogelijkheden van toepassing van de behaalde resultaten op diverse gebieden (zie Inleiding). Het probleem kan als volgt geformuleerd worden: in verschillende tweetalige woordenboeken, leerboeken, contrastieve grammatica's en taalkundige publicaties (zie ook Pit 2003) wordt er vaak van een één-op-éénrelatie uitgegaan tussen de drie achterwaarts causale connectieven van de twee onderzochte talen:

weil omdat

denn vs. want

da aangezien.

Onze hypothese is dat er géén één-op-éénrelatie bestaat tussen deze conjuncties.

2. Causale conjuncties

Causale verbanden kunnen zoals vermeld in punt 1 niet alleen door conjuncties uitgedrukt worden[v]. Uit het volgende – door de auteur geprepareerde – voorbeeld (voorbeeld 6 in het

corpus) blijkt echter ook dat we in staat zijn causale verbanden ook zonder expliciet uitgedrukte taalelementen te „reconstrueren”.

Sein Sohn Alexander wuchs im Hafenviertel auf. (...) In Odessa (lebten) Russen, Ukrainer und Rumänen, Griechen und Bulgaren, Türken und Armenier, Zigeuner und Juden eng beieinander (...), er sprach ein Mischmasch aus vielerlei Sprachen, muß aber innerhalb seiner Jungenbande verstanden worden sein. (Grass 2004:13)

Zijn zoon Alexander groeide op in de havenwijk. (...) In Odessa (woonden) Russen, Oekraïners en Roemenen, Grieken en Bulgaren, Turken en Armeniërs, zigeuners en joden dicht op elkaar (...), hij sprak een allegaartje van heel veel talen, maar binnen zijn jongensclub snaptten ze hem. (Grass 2003:13)

We weten echter uit talrijke psycholinguïstische onderzoeken dat de verwerking van deze zinnen langzamer is dan van zinnen waarin de samenhang op een expliciete manier, b.v. met conjuncties wordt uitgedrukt, zoals ook in het origineel:

Sein Sohn Alexander wuchs im Hafenviertel auf. (...) Und weil in Odessa Russen, Ukrainer und Rumänen, Griechen und Bulgaren, Türken und Armenier, Zigeuner und Juden eng beieinanderlebten, sprach er ein Mischmasch aus vielerlei Sprachen, muß aber innerhalb seiner Jungenbande verstanden worden sein. (Grass 2004:13)

Zijn zoon Alexander groeide op in de havenwijk. (...) En omdat in Odessa Russen, Oekraïners en Roemenen, Grieken en Bulgaren, Turken en Armeniërs, zigeuners en joden dicht op elkaar woonden, sprak hij een allegaartje van heel veel talen, maar binnen zijn jongensclub snaptten ze hem. (Grass 2003:13)[\[vi\]](#)

We willen ons nu op de drie vermelde conjuncties van het Duits concentreren. Als we deze semantisch-pragmatisch willen karakteriseren, moeten we eerst het model van Pasch (1983) bekijken. Door het systematische onderzoek van de „compatibiliteit” van de drie conjuncties ontstaat volgend model:

a, *+da, +denn, +weil*[\[vii\]](#)

b, *+weil vs. -da, -denn*

c, *+da vs. -weil, -denn*

d, *+denn vs. -weil, -da*

e, *+da und +denn vs. -weil*

f, *+da und +weil vs. -denn*

g **+denn und +weil vs. -da.*

Zoals het ook de asterisk bij groep g vermeldt, is deze combinatie in het Duits niet mogelijk.

Pasch zegt dat *weil* een tweemplaatsige propositionele operator is die twee proposities tot een complexe propositie verbindt („thetische betekenisoperator”). Aan de andere kant zijn *denn*,

da ook operators, hun operands zijn echter geen proposities, maar betekenissen. Het verschil tussen *da* en *denn* is nog moeilijker te definiëren. Pasch verklaart dat *da*-zinnen minder gewicht hebben en dat ze werken als onderstellingen. In dit opzicht lijken ze op presupposities en parentheses, terwijl *denn*-zinnen „Behauptungen” zijn.

Voor de bespreking van de Nederlandse conjuncties moet hier nog vermeld worden dat in de literatuur over *weil-denn-da* van de laatste twintig jaar telkens meer op mondeling taalgebruik gefocust wordt en meer bepaald op het syntactische verschijnsel van de constructie *weil*+V2.

Ook over de semantisch-pragmatische eigenschappen van de Nederlandse conjuncties *omdat* en *want* zijn er in de laatste decennia enkele publicaties verschenen. We willen nu de theorie van Van Belle (1989) bekijken. Van Belle werkt met de termen semantische vs. pragmatische connector. *Omdat* is in die zin een semantische connector die van twee proposities één samengestelde propositie maakt waarbij tussen X en Y een causaal verband gelegd wordt.

Pragmatische connectoren zijn zowel *want* als *omdat*. Het eerstgenoemde vormt van twee proposities geen samengestelde propositie, de operaties hebben immers slechts betrekking op het eerste lid van de X *want* Y-constructie: X: taalhandeling, Y: rechtvaardiging van X.

Aangezien de conjunctie die allen „in gestileerde betogende taal” voorkomt heeft de structuur *aangezien* Y, X: X is de logische consequentie van Y.

3. Corpusanalyse

Het doel van de corpusanalyse is de rechtvaardiging van onze hypothese in punt 1. Er wordt met de methode van Müller (1987) gewerkt en de resultaten worden in volgende tabellen weergegeven:

	<i>omdat</i>	<i>want</i>	<i>aangezien</i>	∅	in totaal
<i>weil</i>	29 (69,05%)	1 (3,33%)	-	-	30
<i>denn</i>	-	27 (90%)	-	1 (33,33%)	28
<i>da</i>	11 (26,19%)	1 (3,33%)	1 (100%)	2 (67,67%)	15
∅	2 (4,76%)	1 (3,33%)	-	-	3
in totaal	42 (100%)	30 (100%)	1 (100%)	3 (100%)	-

tabel 1: Nooteboom (1995/1994)-Corpus

Ook uit deze tabel blijkt dat *omdat* en *want* in het corpus heel frequent voorkomen, terwijl *aangezien* maar in een context (voorbeeld 5 in het corpus) te vinden is:

Er waren ongetwijfeld op alle vijf de continenten kolonels verliefd op doktersvrouwen en dokters op kolonelvrouwen – en aangezien er al aan paar honderd jaar kolonels én dokters waren, was zijn verhaal natuurlijk al een paar honderd keer geschreven, maar dan door het leven zelf. (Nootboom 1995: 11f)

Zweifellos gab es auf allen fünf Kontinenten Obristen, die in Arztfrauen verliebt waren, und Ärzte, die in Obristenfrauen verliebt waren – und da es schon ein paar hundert Jahre sowohl Obristen als auch Ärzte gibt, war seine Geschichte natürlich schon ein paar hundertmal geschrieben worden, und zwar vom Leben selbst. (Nootboom 1994: 13)[\[viii\]](#)

We kunnen ook zien dat het heel vaak voorkomt dat de *omdat*-zinnen niet met *weil*-zinnen zijn vertaald zoals b.v. in voorbeeld 70 van het corpus:

Omdat hij gehoord had dat er in het maartnummer van de *New Scientist* een groot stuk over de honderdste geboortedag van Einstein stond waarbij ook de zwarte gaten weer aan de orde zouden komen had hij dat nummer gekocht.

(Nootboom 1995: 84)

Da er gehört hatte, daß in der Märzausgabe des *New Scientist* ein langer Artikel über den einhundertsten Geburtstag Einsteins stand, bei dem es auch wieder um die schwarzen Löcher gehen würde, hatte er sich diese Ausgabe besorgt. (Nootboom 1994:109)[\[ix\]](#)

Ook het onderzoek van het andere corpus (tabel 2) bevestigt onze hypothese. In dit corpus komt *aangezien* niet eens voor. Ook de één-op-éénrelatie tussen *weil-omdat* is betwistbaar gezien de feiten in tabel 2:

	<i>weil</i>	<i>denn</i>	<i>da</i>	∅	in totaal
<i>omdat</i>	54 (63,53%)	-	29 (96,67%)	-	83
<i>want</i>	27 (31,76%)	40 (100%)	1 (3,33%)	-	68
<i>aangezien</i>	-	-	-	-	-
∅	-	-	-	-	-
in totaal	85 (100%)	40 (100%)	30 (100%)	-	155

tabel 2: Grass (2004/2003)-Corpus

Buitengewoon interessant zijn de volgende „ingebede” constructies (voorbeeld 57 in het corpus) – zij behoeften dus ook verder onderzoek:

Nach der ersten Madeira-Reise (...) begannen, nun unter Kapitän Heinrich Bertram, die sommerlichen Norwegenreisen. Insgesamt waren es elf, die jeweils fünf Tage dauerten und – weil besonders beliebt – schnell ausgebucht worden. (Grass 2004:65)

Na de eerste Madeira-trip (...) begonnen, nu onder kapitein Heinrich Bertram, de zomerse reizen naar Noorwegen. In totaal waren het er elf, die telkens vijf dagen duurden en – want bijzonder populair – snel volgeboekt waren. (Grass 2003:63)[x]

4. Samenvatting

In de vorige punten hebben we laten zien dat er geen één-op-éénrelatie bestaat tussen de Duitse en de Nederlandse achterwaarts causale connectieven. We hebben een deeltypologie opgesteld die zegt dat er in het Duits drie lexicale klassen zijn, terwijl het in het Nederlands maar twee zijn. Parallele corpora zijn in meerdere opzichten beter bruikbaar dan eentalige corpora. In recente literaire teksten hebben we met „echte” samenhangen in „echte” contexten te maken. Van de behaalde resultaten kan niet alleen het VTO, maar ook de TT, (machinaal) vertalen enz. profiteren.

Er zijn uiteraard nog vele vragen die in het kader van dit onderzoek niet beantwoord konden worden. Eén van deze vragen is bijvoorbeeld hoe zich voorwaarts causale conjuncties van de twee onderzochte talen gedragen en of we daar met een één-op-éénrelatie te maken hebben. Zoals in punt 1 reeds vermeld werd, is in dit onderzoek het mondelinge taalgebruik buiten beschouwing gelaten. Het gebied van de causale conjuncties biedt dus nog talrijke onderzoeksmogelijkheden.

Literatuur

Belle, William van (1989):

„Omdat, want en aangezien. Een argumentatieve analyse“, *Leuvense bijdragen* 78, 435-456.

Hackmack, Susanne (2004):

http://www.fb10.unibremen.de/linguistik/hackmack/oldenbrg/kl_sem.htm

Kortmann, Bernd (1998): „Kontrastive Linguistik und Fremdsprachenunterricht“. In: Börner,

Wolfgang & Vogel, Klaus (Hrsg.): *Kontrast und Äquivalenz. Beiträge zu Sprachvergleich und Übersetzung*. Tübingen, 136-167.

Kántor-Faragó, Márta (2003):

Unmöglichkeiten der kontrastiven Forschung. In: Németh, Attila (Hg.): *Linguistische Beiträge ungarischer Nachwuchsgermanisten. Referate der I. Linguistischen Tagung ungarischer Nachwuchsgermanisten an der Universität Veszprém vom 28-29. März 2003*. Veszprém: Universitätsverlag/Wien: Edition Praesens, 2003 (Studia Germanica Universitas Vesprimiensis, Supplement Bd. 3), S. 117-128.

König, Ekkehard (1990): „Kontrastive Linguistik als Komponent zur Typologie“. In:

Gnutzmann, Klaus (Hrsg.): *Kontrastive Linguistik*. Frankfurt am Main. S. 117-131.

Müller, Ralf (1987):

„Zur Wiedergabe deutscher Kausalkonstruktionen im Französischen, Spanischen und Italienischen. Überlegungen zum deutsch-romanischen Sprachvergleich“, *Linguistische Arbeitsberichte der Universität Leipzig*, 32-40.

Pasch, Renate (1983):

„Die Kausalkonjunktionen „da“, „denn“ und „weil“: drei Konjunktionen – drei lexikalische Klassen“, *Deutsch als Fremdsprache* 20/6, 332-337.

Pit, Mirna (2003):

How to express yourself with a causal connective: subjectivity and causal connectives in Dutch, German en French. Amsterdam (etc.): Rodopi

[i] verwerking van taalgegevens, taalplanning/taalpolitiek op meertalige gebieden, diagnose en therapie van taal(ontwikkelings)stoornissen, machinaal vertalen, informatie- en communicatiewetenschap, maken van lexica en referentiegrammatica's, areale linguïstiek, functionele stilistiek enz.

[ii] causaliteit in een bredere zin: ook consecutiviteit, finaliteit, conditionaliteit, concessiviteit vs. causaliteit in een nauwere zin; Rudolph (1976), Henschelmann (1977), Fraas (1985), Stojanowa (1987), Helbig (1997)

[iii] connectoren (connectieven, zinverbindingen) in de IDS-grammatica: in het Duits rond 300 (conjuncties, bepaalde subklassen van adverbia en partikels)

[iv] Gegevens van de gebruikte corpora:

Günter Grass (2004): *Im Krebsgang*. Eine Novelle. Deutscher Taschenbuch Verlag: München

Günter Grass (2003): *In krabbengang*. Meulenhoff: Amsterdam, 2003, tweede druk (Uit het Duits vertaald door Jan Gielkens)

Cees Nooteboom (1995): *Een lied van schijn en wezen*. Uitgeverij De Arbeiderspers: Amsterdam/Antwerpen, vijfde druk

Cees Nooteboom (1994): *Ein Lied von Schein und Sein*. Suhrkamp Verlag: Frankfurt am Main, 1994, Erste Auflage dieser Ausgabe (Aus dem Niederländischen von Helga van Beuningen)

[v] Causale verbanden kunnen bv. ook met behulp van causale werkwoorden uitgedrukt worden.

[vi] *weil* en *omdat* zijn in de geciteerde tekstpassages door de auteur onderstreept

[vii] Bij *weil* is dan geen stijgende intonatie in de hoofdzin toegestaan.

[viii] *aangezien* en *da* zijn in de geciteerde tekstpassages door de auteur onderstreept.

[ix] *omdat* en *da* zijn in de geciteerde tekstpassages door de auteur onderstreept.

[x] *weil* en *want* zijn in de geciteerde tekstpassages door de auteur onderstreept.

Roland Nagy: Enkele opmerkingen over leenfonologie

dudukk@freestart.hu

Universiteit Boedapest ELTE (Hongarije)

Het doel van deze verhandeling is de lezer vertrouwd te maken met de fonologische aspecten van ontlening, dit wil zeggen met *leenfonologie*. Hier wordt voornamelijk ingegaan op enkele aspecten van de interacties tussen de inherente ontwikkelingen van het klanksysteem van de taal met de overgenomen vreemde elementen.

1. Inleiding

1.1. Doelstelling en opbouw

In de volgende paragraaf tracht ik het bestaansrecht van het onderzoeksgebied vast te stellen door een korte samenvatting te geven van de voorgeschiedenis van dit gebied van fonologie binnen het kader van taalcontactonderzoek. In deel 2 probeer ik het begrip van *leenfonologie* zo veel mogelijk af te bakenen. In deel 3 geef ik een beknopte samenvatting van de basisbegrippen van deze tak van de fonologie. In het voorlaatste deel wil ik de mogelijke ontwikkelingen van vreemde fonemen in het Nederlands weergeven.

Deze verhandeling stelt zich niet ten doel een uitputtende beschrijving van alle aspecten en vraagstukken van leenfonologie te zijn. Zo zijn bijvoorbeeld de sociolinguïstische aspecten niet onderzocht. Eerder is het een poging om een overkoepelende eigenschap van de interacties tussen een inheems foneemsysteem en de vreemde elementen onder de aandacht te brengen en deze in het korte bestek van deze verhandeling zoveel mogelijk duidelijk te maken. Hoewel de voorbeelden vooral uit het Nederlands komen, is het niet de bedoeling om een leenfonologische beschrijving van het Nederlands te geven.

1.2. Motivering. Leenfonologie in het kader van taalcontactonderzoek en ontlening

Linguïsten hebben zich al vanaf de beginperiode van de moderne taalwetenschap met ontleningsprocessen beziggehouden. De eerste wetenschappers die aan het belang van ontlening veel aandacht besteedden waren de Junggrammatiker (vgl. Robins 1990:201; Hock 1991: 634-636). Sindsdien heeft het verschijnsel tamelijk veel aandacht getrokken (bijvoorbeeld Weinreich 1970; Haugan 1950; Davis 1995; Van Coetsem 1988; Hock 1991:

380-425; Van Der Sijs 1996). Het onderwerp van deze werken is – in verreweg de meeste gevallen – taalcontact vanuit een algemeen taalkundig perspectief (Weinreich 1970; tot op zekere hoogte Van Coetsem 1988) of ontlening (Haugan 1950; Hock 1991: 380-425; Van Der Sijs 1996). Deze werken zijn dus min of meer algemene taalkundige beschrijvingen van taalcontactverschijnselen en in het bijzonder van ontlening. Wat hierbij belangrijk is, is dat het fonologische aspect van taalcontactsituaties en vooral dat van de ontlening veel minder aandacht krijgt dan de morfologische en lexicale aspecten. In verband hiermee schrijft Weinreich (1970: 28): “The phonic integration of a corpus of loanwords has been satisfactorily described for many languages; but a systematic survey of all possible processes and mechanism, in the light of both structural and cultural considerations, remains to be made.” De enige werken die eigenlijk helemaal aan leenfonologie zijn gewijd zijn Van Coetsem (1988) en Davis (1995).

Het fonologische aspect van de ontlening heeft dus minder in de belangstelling gestaan (vgl. Van Oostendorp: 4.3). Dit heeft twee redenen: ten eerste zijn de lexicale en morfologische (en in zekere mate de syntactische) aspecten van ontlening makkelijker volgbaar en analyseerbaar dan de fonetische en de fonologische (in het bijzonder als het om een diachroon onderzoek gaat; zoals ten aanzien van hun psychotstabiliteit, vgl. 3.1.2); ten tweede zijn de fonologische en fonetische gevolgen van de ontlening veel geleidelijker dan de lexicale en morfologische, ze kunnen tamelijk moeilijk uit een synchrone invalshoek onderzocht worden.

Het enige werk dat uitputtend het fonologische aspect van ontlening behandelt is Frans van Coetsems *Loan Phonology* dat in 1988 is verschenen. Het is een uitputtende monografie in de serie *Publications in Language Sciences*. Het biedt in de eerste plaats een grondig onderzoek, in de eerste plaats, van de fonologische aspecten van de ontlening, waaronder ook interferentie, en tevens een overkoepelend theoretisch geraamte voor het leenfonologische onderzoek. Het prettige van het boek is bovendien dat de auteur van Vlaamse afkomst is en vooral Nederlandse voorbeelden gebruikt. Dit boek dient als uitgangspunt.

2. Wat is leenfonologie? De grenzen en het belang van leenfonologie.

Zoals het typerend is voor een samenleving hoe het met allochtonen of in het algemeen vreemde invloeden omgaat, zo is het ook met talen. Hierbij maakt het eigenlijk niet uit of de taal als onderdeel van een samenleving, of als een autonome entiteit wordt beschouwd. Wat wel belangrijk is, is dat de taal – net als de maatschappij – een systeem is, met eigen regels en opbouw, dit wil zeggen een eigen grammatica. Een aantal van die eigenschappen zijn niet individueel, maar worden door alle menselijke talen gedeeld. Zij vormen de basis van de Universele Grammatica.

Leenfonologie is een tak ofwel onderdeel van de fonologie die zich met de fonologische aspecten van taalcontactsituaties bezighoudt. In bredere zin onderzoekt leenfonologie zowel interferentievervalsingen bij T2 verwerving als de invloed van ontleende elementen op het inheemse klanksysteem (vgl. 3.1.1). In mijn studie beperk ik me tot dit tweede aspect.

Leenfonologie is dus vergelijkbaar met een tak van de sociologie die vreemdelingenzaken en vreemde invloeden onderzoekt in de samenleving.

Allochtonen komen en gaan. Ze brengen hun eigen gewoontes en cultuur met zich mee. Nieuwe woorden komen en gaan in een taal. Deze brengen hun eigen fonologische opbouw met zich mee. In de taal zijn het in de eerste plaats woorden die gemakkelijk ontleend worden. Met de woorden worden ook klanken ontleend die dus een sterk lexicaal aspect hebben.

Het gaat niet alleen om de beschrijving van wat wordt ontleend maar ook (1) om de mogelijke oorzaken daarvan, (2) om de werking van het proces en (3) om de mogelijke gevolgen van de ontlening.

Het gedrag van de ontleende elementen en de reactie van het inheemse klanksysteem is kenmerkend voor elke taal, zoals het omgaan met allochtonen typerend kan zijn voor een natie of land. Jacobson (Weinreich 1970:25) stelt in verband met de interactie van uitheemse elementen en het inheemse systeem vast: “[a language] accepts foreign structural elements only when they correspond to its tendencies of development.” Dat wil zeggen, het onderzoek van de integratie of adaptatie van uitheemse elementen in het inheemse fonologische systeem is een belangrijke en zeer kenmerkende eigenschap van een taal. Deze gedachte en het belang van het fonologisch onderzoek van taalcontactsituaties wordt ook door Jacobsons verwoord (Weinreich 1970:25) Hij zegt namelijk dat interne ontwikkelingstendensen bestaan zonder vreemde invloeden. De uitwerking van taalcontact en de resulterende wisselwerking zou dan beschouwd kunnen worden als een stootgevend element dat de onafhankelijk rijpwordende ontwikkelingen in werking stelt en versnelt. Hij voegt daarbij nog toe dat met behulp van (historisch) taalcontactonderzoek het mogelijk wordt – naar men hoopt – deze latente interne ontwikkelingen na te speuren voordat ze zich manifesteren.

3. Basisbegrippen en problemen

3.1. Basisbegrippen

In het bestek van deze verhandeling beperk ik me tot de belangrijkste groundbegrippen. Ik baseer me hierbij op Van Coetsem (1988) en Van Bree (1996).

3.1.1. Ontvangende-taalbemiddeling en brontaalbemiddeling

Als twee talen met elkaar in interactie raken, is het belangrijk om onderscheid te maken tussen de **brontaal** of **T1** (Van Coetsem: *source language*) en de **ontvangende taal** of **T2** (Van Coetsem: *recipient language*). Het is ook belangrijk door wie de ontleende elementen overgebracht worden. In dit verband kunnen wij over (in Van Coetsems terminologie) **sl agentivity** en **rl agentivity**, dit wil zeggen brontaalbemiddeling en ontvangende-taalbemiddeling spreken. Bij brontaalbemiddeling brengt de spreker van de brontaal de

elementen van zijn eigen taal op de ontvangende taal over. Het proces is van toepassing in bijvoorbeeld T2 verwerving. In het geval van ontvangende taalbemiddeling brengt de spreker van de ontvangende taal (meestal tweetalig) de elementen van een andere taal op zijn eigen taal over. Dit proces is de beschrijving van de eigenlijke ontlening, of, zoals Van Bree het noemt, overname. Mijn studie heeft betrekking op ontvangende taalbemiddeling.

3.1.2. De (psycho)stabiliteit van taalelementen

Het is vanzelfsprekend dat niet alle taalelementen over hetzelfde niveau van geneigdheid of vatbaarheid beschikken wat taalverandering en ontlening betreft. In verband hiermee spreekt men van **stabiliteit** (Van Coetsem 1988: 25-37) of **psychostabiliteit** (Van Bree 1996:258-259). In het geval van ontvangende taalbemiddeling is de vraag, welke fonologische elementen gemakkelijk in aanmerking komen om overgenomen te worden. Psychostabiliteit in het geval van overname hangt met het niveau van bewustheid samen. Hoe bewuster de sprekers van een taal zich zijn van een bepaald taalelement, hoe groter de kans is dat het overgenomen wordt, dit wil zeggen desto minder psychostabiel het gegeven element is. Het is begrijpelijk dat het lexicale niveau het minst stabiel is bij overname.

3.1.3. Wat gebeurt met een ontlening: inclusie; adaptatie en integratie; message en code

Een overgenomen, ofwel ontleend vreemd element, bijvoorbeeld een woord met uitheemse klanken en klankcombinaties die in de taal in gebruik raakt, kan twee processen doormaken. Ten eerste kan een taalgebruiker een vreemd element in zijn moedertaal 'insluiten' (**inclusie**), dit wil zeggen dat een vreemd element deel gaat uitmaken van de talige 'boodschap' (**message**) maar niet van de **code** (grammaticaal systeem). Zo'n ingesloten element kan geadapteerd, ofwel aangepast worden aan het systeem van de ontvangende taal: **adaptatie**. De adaptatie van uitheemse segmenten gebeurt meestal door middel van twee strategieën: (1) vervanging door de meest gelijkende inheemse klank; (2) vervanging op basis van de spelling: spellingsuitspraak. Ten tweede speelt inclusie een fundamentele rol bij **integratie**, het proces waarbij een vreemd element een organisch deel van het ontvangende taalsysteem gaat uitmaken. Terwijl inclusie door tweetaligen in werking wordt gesteld, adaptatie en in het bijzonder integratie wordt bevorderd door eentaligen. Het lijkt handig hier de tabel van Van Coetsem (1988: 16) met enkele veranderingen en voorbeelden te reconstrueren:

Tabel 1

In de eerste kolom staan de woorden die nog niet ontleend worden, dit wil zeggen met de oorspronkelijke uitspraak van de brontaal. In de tweede kolom zijn deze woorden al ontleend door de tweetalige taalgebruikers. In de derde kolom zijn de woorden en de daarin voorkomende vreemde fonologische elementen aangepast of geïntegreerd.

Goal werd in het begin van de 20ste eeuw aan het Engels ontleend. Het werd en wordt door een aantal moedertaalsprekers nog steeds uitgesproken als /gol/, dus met een /g/, die geen deel

uitmaakt van het Nederlandse foneemsysteem. Met een aantal andere ontleningen met /g/ (bijvoorbeeld *garage*, *grammofoon*, *grizzly*) kwam het steeds vaker in gebruik en werd het langzamerhand geadapteerd doordat het in het Noorden door /k/, in het Zuiden door een /ɣ/ vervangen werd. Dit zijn allebei delen van de inheemse foneeminventaris. Bij *parfum* treffen wij een soortgelijk proces aan. Het werd ingesloten met een zeer gemarkeerd vreemd foneem, een nasale /œ/, en werd geadapteerd met de spellinguitspraak /ym/.

Zone werd in de 16de eeuw ontleend aan het Frans. Het heeft de lange open /zɔ:/ bewaard, die in het Nederlands alleen als korte foneem voorkomt, bijvoorbeeld in *pot* /pɔt/. Omdat dit foneem al heel lang in het Nederlands in een groot aantal woorden aanwezig is, kunnen we zeggen dat het al deel van de Nederlandse foneeminventaris is, met andere woorden, geïntegreerd is. *Fiedel* werd in de 18de eeuw overgenomen uit het Duits, met een stemloze fricatief in de Anlaut. In het Middelnederlands waren de [f] en de [v] allofonen. De stemloze [f] kwam alleen voor in de Auslaut, in verbinding met een stemloze medeklinker, en als oorspronkelijke geminaat die later vereenvoudigd werd (vgl. Van Bree, 1987: 156-157; Van Der Sijs 1996: 59; Van Bree 1996: 284). Door het ontlenen van een groot aantal woorden met [f] in de Anlaut (uit het Frans, Duits, Engels) werd de distributie van [f] veranderd, vgl. *fier* < fr. *fier* vs. *vier*; Ofri. *Fręsa*, *Frřsa* > nl. *Fries* vs. *vries*; du. > *fiedel* vs. *vedel*, eng. > *flint* vs. *vlint*. Dus werden de oorspronkelijke allofonen als zelfstandige fonemen geïntegreerd.

3.1.4. Affiniteit - fonologische herdistributie en fonologisch importeren

De volgende twee begrippen hebben betrekking op het materiaal en de manier van ontlening op het systeemniveau. Om een fonologische ontlening bewaard te behouden moet er een bepaalde **affiniteit** bestaan tussen het in wisselwerking staande brontaalelement en het ontvangende taalelement. Affiniteit betekent ongeveer de maat van overeenkomst tussen de brontaaluitspraak en de ‘daaraan beantwoordende’ elementen in het ontvangende taalsysteem. Het begrip *affiniteit* is taalspecifiek en tamelijk subjectief en werpt dus velerlei vragen op.

Op basis van affiniteit kunnen wij twee premissen onderscheiden die als basispatronen bij de integratie van fonologische ontleningen fungeren: **fonologische herdistributie** en **fonologisch importeren**. In verband met het onderzoek van fonologische integratie is het verschil tussen deze twee patronen cruciaal.

Fonologische herdistributie betreft het syntagmatische taalniveau, dit wil zeggen de patronen die de reeksen van constituenten bepalen. Het duidt een afwijking van de inheemse distributiepatronen aan. Deze afwijking kan op twee manieren gerealiseerd worden: (1) het brontaalelement kan met een inheems foneem geïdentificeerd worden. In dit geval vindt de herdistributie van de gegeven inheemse constituent plaats, zoals in het geval van leenwoorden (vooral Griekse, Latijnse, maar ook Engelse) met een *sk-* in de Anlaut, bijvoorbeeld *skelet*, *skiën*, etc. De /k/ was een zelfstandig foneem van het Nederlands toen deze woorden ontleend werden, er vond dus een herdistributie van /k/ plaats die eerder niet op /s/ kon volgen in tegenstelling tot de andere obstruenten en sonoranten, vgl. *schat*, *sfeer*, *slaan* enz. (2) Het komt ook voor dat de constituent waarmee de ontleende klank vereenzelvigd wordt een positioneel bepaalde realisatie, een allofoon is, zoals in het geval van *fiedel* hierboven (3.1.3). Het is hierbij cruciaal dat dit patroon slechts gebruikmaakt van in het inheemse systeem al aanwezige elementen. Met andere woorden veroorzaakt fonologische herdistributie geen

kwantitatieve verandering, er wordt niets nieuws geïntroduceerd, maar wel kwalitatieve verandering, de elementen van het inheemse fonologische systeem kunnen in andere volgordes gezet worden.

Fonologisch importeren (ofwel *uitspraakontlening*; *phonological importation*, *pronunciation borrowing*) bevat het paradigmatische taalniveau, het houdt een afwijking in van de kenmerkenopbouw van de geïntegreerde inheemse brontaaleenheden. Fonologisch importeren is eigenlijk het één op één vervangen van een inheems door een uitheems element (Van Coetsem 1988: 116). Het is een tamelijk complex patroon dat meestal gedurende achtereenvolgende generaties ten uitvoer wordt gebracht. Wij kunnen twee soorten van uitspraakontlening onderscheiden: (1) alleen de fonetische opbouw van een ontvangende taalconstituent wordt veranderd. Het vaakst geciteerde voorbeeld hiervan is de vervanging van de apicale [r] in het (Noord)Nederlands door de velaire of uvulaire [ʀ] mede door invloed van het Frans. (2) De integratie van een fonologische ontlening die direct tot het veranderen van het inheemse fonemische systeem leidt; deze is tamelijk beperkt. Het wordt, onder andere, bepaald door gemarkeerdheid, zo is nasaliteit in verreweg de meeste talen zeer gemarkeerd. Om een voorbeeld te geven moeten wij de lange genasaliseerde klinkers in het Standaardnederlands bekijken. Deze zijn namelijk /ɛ̃/, /œ̃/, /ɔ̃/ en /ɑ̃/, bijvoorbeeld in de woorden *enfin* /ɑ̃f ɛ̃/, *parfum* /parf œ̃/ (ook /parf ʏm/ of /p'arfʏm/, vgl. GVD: s.v., Heemskerk en Zonneveld 2000: s.v.), *chanson* /ʃɑ̃s ɔ̃/ en *restaurant*/restɔ̃'ɑ̃/ (ook /restɔ̃'ant/) (vgl. GVD: s.v., Heemskerk en Zonneveld 2000: s.v.). Het is met zekerheid vast te stellen dat deze nasale fonemen niet tot de fonologische inventaris van het Nederlands horen, het zijn leenfonemen (vgl. Van Coetsem 1988: 121; Van Oostendorp: 4.3). Uit de tabel in het aanhangsel (5) blijkt ook dat deze fonemen altijd een alternatieve uitspraak hebben, i.t.t. de andere minder gemarkeerde fonemen.

4. Samenvatting en conclusie

Leenfonologie (in de engere zin) is een gebied van de fonologie, dat de interacties van het inheemse klanksysteem met de overgenomen taalelementen op fonologisch niveau onderzoekt. Ik heb ook een aantal begrippen onder de aandacht gebracht zoals *inclusie*, *adaptatie*, *integratie*, en de twee basispatronen van fonologische ontlening: *fonologische herdistributie* en *fonologisch importeren*. Fonologische herdistributie is het heersende patroon. Hieruit blijkt dat het fonemische systeem van een taal niet plotseling verandert na een ontlening uit een andere taal. Alleen die veranderingen zijn in een fonologisch systeem geaccepteerd die slechts een kleine aanpassing van het systeem noodzakelijk maken. Dat wil zeggen dat geen plotselinge sprongen in een taalverandering mogelijk zijn.

Vreemde elementen 'veroorzaken' eigenlijk geen veranderingen maar 'katalyseren', versnellen deze slechts. Zoals Aitchison zegt in haar boek *Language Change: Progress or Decay* (1991: 117) We zouden misschien de situatie van een ontlenende taal met een huis kunnen vergelijken waarvan de ramen niet passen. Als de regen klopt of het raam, dan breekt hij normaliter niet het glas of komt niet door een solide glasruit. Hij sijpelt de muren door door de al aanwezige spleten. En als de regen overal verrotting veroorzaakt, dan zouden wij

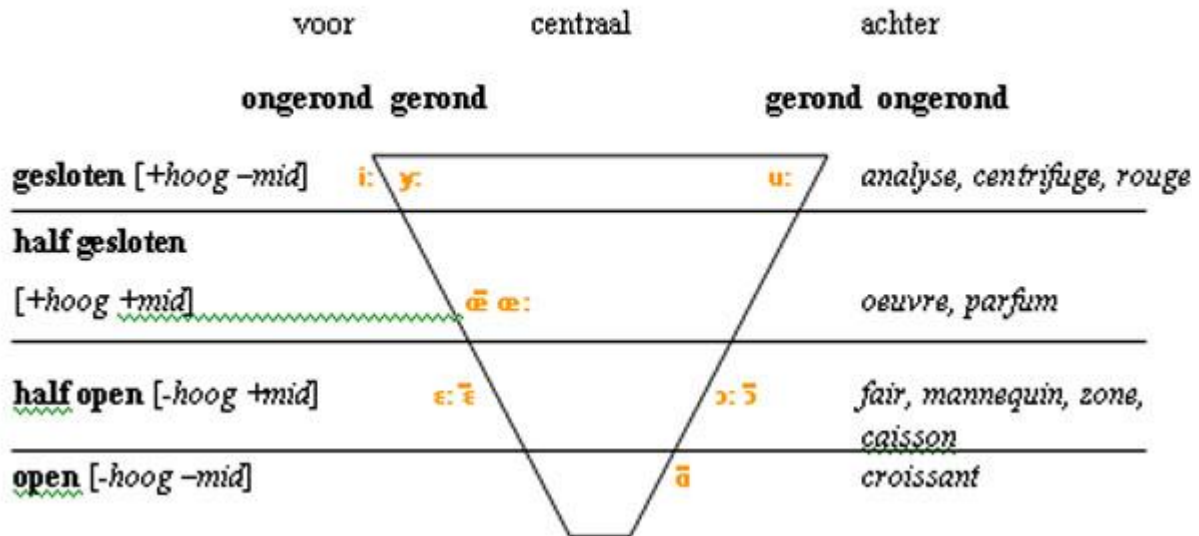
oppervlakkig kunnen zeggen dat de regen een structurele verandering in het huis heeft ‘veroorzaakt’. Toch een diepgaandere analyse zou eerder vragen, op welke manier de regen door de ramen kon binnendringen. De vragen van leenfonologie zijn dan ook, waar de spleten zijn, en op welke manier dringt de regen binnen.

5. Aanhangsel. Leenfonemen in het hedendaags Nederlands

Het aanhangsel wordt gebaseerd op Booij (1981, 1995); Van Coetsem (1988); Cohen *et al.* (1988); Heemskerk en Zonneveld (2000); Van Oostendorp; Van Der Sijs (1996)

foneem	In leenwoorden	Alternatieve (geadapteerde) uitspraak	Inheems equivalent allofoon)
i:	<i>analyse</i> /anal' i:zə/ < Fr. <i>keeper</i> /k' i:pər/ < Eng.		<i>mier</i> /mi:r/
y:	<i>centrifuge</i> /sentrif' y:zə/ < Fr.		<i>vuur</i> /vy:r/
u:	<i>rouge</i> /ru:zə/ < Fr.		<i>roer</i> /ru:r/
ɛ:	<i>enquête</i> /aŋk' ɛ:tə/ < Fr. <i>fair</i> /fɛ:r/ < Eng.		<i>ver</i> /vɛ:r/
œ:	<i>oeuvre</i> /œ:vrə/ < Fr. <i>freule</i> /frœ:lə/ < Du		≈ reuk /røk/
ɔ:	<i>zone</i> /zɔ:nə/ < Fr. <i>baseball</i> /b' ezbɔ:l/ < Eng. <i>trombone</i> /trɔmb' ɔ:nə/ < It,	/zɔnə/ in België ook /b' ezbal/ /trɔmb' ɔnə/	<i>por</i> /pɔ:r/
ɑ:	<i>basketbal</i> /b' a:skɛdbal/ < Eng.	in België ook /b' a:skɛdbal/	<i>nar</i> /nɑ:r/
ɛ̃	<i>bassin</i> /bas' ɛ̃/ < Fr.	/bas' ɛn/	
œ̃	<i>parfum</i> /parf' œ̃/ < Fr.	/parf' ym/, /p' arfym/	
ɔ̃	<i>plafond</i> /plaf' ɔ̃/ < Fr. <i>baton</i> /bat' ɔ̃/ < Fr.	/plaf' ɔn(t)/, /plaf' ɔn(t)/, in Belgische dial. ook /plaf' ɔŋ/ /bat' ɔn/	
ɑ̃	<i>restaurant</i> /rɛstɔr' ɑ̃/ < Fr. <i>croissant</i> /krwas' ɑ̃/ < Fr.	/rɛstɔr' ant/	

• DE NEDERLANDSE KLINKERDRIEHOEK MET LEENFONEMEN

Klinkerdriehoek met leenfonemen

6. Bibliografie

- Aitchison, Jean** (1991) *Language Change: Progress or Decay*. 2nd ed. Cambridge University Press: Cambridge
- Booij, G.** (1981) *Generatieve fonologie van het Nederlands*. Het Spectrum: Utrecht/Antwerpen
- Booij, G.** (1995) *The Phonology of Dutch*. In de serie The Phonology of the World's Languages Oxford: Oxford University Press
- Bree, C. van** (1987) *Historische Grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris Publications
- Bree, C. van** (1996) *Historische Taalkunde*. 2de druk. Acco: Leuven.
- Coetsem, Frans van (1988) "Loan phonology and the two transfer types in language contact" in G. J. de Haan *et al.* (red.) *Publications in Language Sciences*, 27. Dordrecht: Foris Publications
- Cohen, A., C.L. Ebeling, K. Fokkema en A.G.F. van Holk** (1961) *Fonologie van het Nederlands en het Fries*. 2de dr. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff

Davis, S. (1995) "Loanwords: Phonological Treatment", in E.F.K. Koerner en R.E. Asher (red.) *Concise History of the Language Sciences*, 2273-2276. Kidlington: Pergamon

gvd – Geerts, G. en T. de Boon (red.) (1999) *Van Dale. Grootwoordenboek van Hedendaags Nederlands*. 13de ed. CD-rom versie. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.

Heemskerk, J. en W. Zonneveld (red.) (2000) *Uitspraakwoordenboek*. Utrecht: Het Spectrum.

Hock, H.H. (1991) *Principles of Historical Linguistics*, 2nd revised and expanded ed., Berlin: Mouton de Gruyter

Oostendorp, M. van (geen datum) "Klinkerkwaliteit en Rymstructuur in het Nederlands" in *Spektator* 14.7: 147-1.

Robins, R. H. (1990) *A nyelvészet rövid története*, Budapest: Osiris/Tinta

Sijs, Nicoline van der (1996) *Leenwoordenboek*, Den Haag: Sdu Uitgeverij.

Weinreich, Uriel (1970) *Languages in contact. Findings and problems*, seventh printing, Den Haag: Mouton & Co. N.V.

Zófia Tálasi: Een onder gelukkig gesternte geboren prefix

Een onderzoek naar de ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden van het prefix *ge-* in het Nederlands – in het licht van andere Germaanse talen

Zófia Talási

talasi2@freemail.hu

Universiteit Boedapest ELTE (Hongarije)

0. Inleiding

In het kader van een driejarige PhD-studie *Nederlandse taalkunde* aan de Eötvös Loránd Universiteit ben ik bezig met de voorbereiding van mijn dissertatie. Ik heb een heel klein – maar des te belangrijker – element van de Nederlandse grammatica als onderwerp gekozen: *de ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden van het voorvoegsel ge-*. Hoewel dit prefix *een belangrijke rol bij de afleiding* speelt (het heeft *betrekking* niet alleen op één, maar *op meerdere woordsoorten*), ontbreekt er een gedetailleerd overzicht (van de ontwikkeling) ervan. *Ge-* komt weliswaar in de *grammatica's* en *woordenboeken* aan bod en er zijn *kleinere of grotere studies over bepaalde aspecten* ervan, maar op grond hiervan blijft het beeld van dit voorvoegsel – net als een puzzelbeeld, waaruit nog een aantal stukjes ontbreken – *fragmentarisch*. (Zelfs in de als de uitvoerigste beschrijving van de grammaticale aspecten van het hedendaagse Nederlands beschouwde ANS is de behandeling van de functies van *GE-* niet helemaal volledig...: in het boek worden alleen maar de richtlijnen aangeduid, een diepgaande uiteenzetting ervan blijft echter achterwege.)

Ik stel me daarom ten doel een – zo volledig mogelijk – overzicht van *ge-* in het Nederlands te geven. Hierbij kies ik voor *een gecombineerd synchroon-diachrone aanpak*: ik wil de systematiek van de bestaande *ge-*afleidingen onderzoeken en ik wil de mogelijkheden analyseren die er zijn om de woordenschat met nieuwe *ge-*afleidingen uit te breiden, tegelijkertijd wil ik de woordvormingsmogelijkheden met *ge-* in de oudere fases van het Nederlands bestuderen. Door het bestuderen van deze aspecten wil ik mijn onderzoek eigenlijk op de vraag **WAAROM HET PREFIX GE- IN HET NEDERLANDS ZO'N STERKE POSITIE (WELLICHT DE STERKSTE POSITIE BINNEN DE LEVENDE GERMAANSE TALEN) INNEEMT** toespitsen. Onder het begrip *sterk* versta ik twee aspecten: *de hoeveelheid productieve functies* van *ge-* en *de graad van productiviteit van de die functies*.

De aanduiding *sterke positie van ge- in het Nederlands* krijgt echter pas haar volle betekenis, wanneer die met de positie van *ge-* in andere levende Germaanse talen wordt gecontrasteerd. Het onderwerp moet daarom in *een bredere context* worden geplaatst. We moeten ook een blik werpen op de andere Germaanse talen: Hoe heeft dit voorvoegsel zich in die talen ontwikkeld? Wat zijn de overeenkomsten en de verschillen? Ik ben ervan overtuigd dat door zo'n *contrastieve benaderingswijze* ook bepaalde aspecten van de ontwikkeling van het Nederlandse *ge-* in een ander licht zullen komen te staan; die kunnen met betrekking tot *het waarom van de sterke positie van ge- in het Nederlands* belangrijke resultaten en samenhangen – *aanvullende informatie* dus – opleveren.

Uit de aard van de beoogde complexe aanpak vloeit voort, dat het onderzoek – wat de methode betreft – zich eigenlijk op drie pilaren steunt: 1. *bestuderen van primaire bronnen* (vooral een groot aantal – uit verschillende gewesten afkomstige – verschillende soorten teksten uit de Middelnederlandse en Vroegnieuw nederlandse periode), 2. *bestuderen van de bestaande secundaire literatuur* (artikelen over het prefix *ge-*, grammatica's en woordenboeken vanaf de 16-17de eeuw en de *tekstcorpora* van het *Instituut voor Nederlandse Lexicologie* (INL)) en 3. *taalvergelijking* (het betrekken van andere Germaanse talen).

1. Globaal beeld van de ontwikkeling van het prefix *ge-*

Proberen we nu – als uitgangspunt voor verder onderzoek – de ontwikkeling van het prefix *ge-* in de Germaanse talen *globaal* te schetsen, tekent het volgende beeld zich af.

1.1 Uiteenlopende ontwikkeling in de Noord-Germaanse en in de West-Germaanse tak

Het voorvoegsel *ge-* behoort tot de onbeklemtoonde prefixen, die (samen met bepaalde andere verschijnselen) een erg *markant verschil tussen het Noord-Germaans en West(Continental)-Germaans* – m. a. w. een soort *kloof* in de zgn. Noord-West-Germaanse eenheid – hebben veroorzaakt. Dit verschil gaat om *het verlies resp. de handhaving van de onbeklemtoonde voorvoegsels*. Het is algemeen aangenomen, dat sommige onbeklemtoonde voorvoegsels (onder andere het prefix **ga-*) in het Oer noordgermaans nog wel te vinden waren. Maar ze zijn waarschijnlijk *rond 700*, tijdens de Gemeen noordgermaanse periode verloren gegaan. Bij gebrek aan schriftelijke documenten is het echter niet mogelijk om het tijdstip precies vast te stellen.

1.1.1 De Noord-Germaanse tak: de Centraal-Scandinavische talen en het IJslands

Het verdwijnen van het voorvoegsel **ga-* heeft zich in de zgn. Centraal-Scandinavische talen (*Deens, Noors, Zweeds*) *volledig* afgespeeld (vgl. bijv.: Deens: *nok, ringe (procope)* vs. Nederlands: *genoeg, gering*; Duits *genug, gering* enz.). Toch zijn er tegenwoordig woorden die met het voorvoegsel *ge-* beginnen (zie bijv.: Deens *gemak, gebyr* enz.), maar het zijn allemaal latere ontleningen aan het Duits. In de Middeleeuwen stonden deze talen onder erg sterke Nederduitse invloed (zie de macht van de Hanze in de handel), die natuurlijk zijn spoor op de verdere ontwikkeling van deze talen heeft achtergelaten. De onbeklemtoonde voorvoegsels *be-, er-, ge-, for-* zijn ook in die tijd aan het Middelnederduits (her)ontleend, waardoor de oorspronkelijke toestand (vgl.: de waarschijnlijke aanwezigheid van de onbeklemtoonde prefixen in het Oer noordgermaans) enigszins is hersteld. MAAR het moet worden beklemtoond dat het (her)ontleende *ge-* in de Centraal-Scandinavische talen tot enkele ontleningen beperkt bleef en tegenwoordig geen enkele rol speelt bij de afleidingsprocessen.

Ook het anders in veel opzichten echt archaische en behoudende IJslands sluit zich op dit punt bij de Centraal-Scandinavische talen aan. Het onbeklemtoonde prefix **ga-* is ook in het IJslands verdwenen. Toch zijn er sporen en resten van dit voorvoegsel te vinden: er zijn woorden waarin **ga-* als deel van een medeklinkerverbinding bewaard gebleven is (zie bijv.: *glíkur* 'gelijk', *gnógur* (al is het archaisch, zonder *g*: algemener) 'genoeg', *granni* (vgl.: Gotisch: *garazna*) 'buurman' enz.; **ga-* > *g-* alleen voor *nasalen* en *l, r* in bepaalde woorden).

1.1.2 De West-Germaanse tak: de Noordzee-Germaanse talen en de Continental-Germaanse talen

Betreffende de ontwikkeling van het prefix *ge-* zien we een soort *splitsing* binnen de tegenwoordige West-Germaanse talen. Voor de ontwikkeling van de zgn. *Noordzee-Germaanse (Ingweoonse) talen* (zie het *Engels* en het *Fries*) is het verdwijnen van *ge-* karakteristiek. Het is echter – in tegenstelling tot de Noord-Germaanse tak – wel *gedocumenteerd* dat dit prefix in het *Oud-* en *Middelengels* resp. in het *Oudfries* over velerlei functies beschikte. In het *Nieuwengels* en *Nieuwfries* speelt het helemaal geen rol meer. Sporen van *ge-* zijn in bepaalde Nieuwengelse woorden (zie bijv. *a-* in *aware* < Oeng. *gewaer* ‘zich bewust’ (vgl. Nnl. *gewaar* in *gewaarworden!*)) nog wel te zien en in de Nieuwfrise woordenschat vinden we wel een niet klein aantal woorden met *ge-*, maar die zijn grotendeels aan het Nederlands ontleend en maken zodanig geen deel uit van de afleidingsprocessen van de Friese taal.

In de andere, de zgn. Continentaal-Germaanse tak van de West-Germaanse talen, die uit het *Nederlands* (en de dochtertaal *Afrikaans*) en het *Duits* (en de dochtertaal *Jiddisch*) bestaat, heeft *ge-* wel een sterke positie kunnen bewaren. Het heeft een ingewikkeld *grammaticalisatieproces* meegemaakt. Als resultaat van dit proces is de tegenwoordig meest karakteristieke productieve functie ervan het vormen van het voltooid deelwoord ontstaan (zie Nnl. *maken* > *gemaakt*; Duits *machen* > *gemacht*). Hiernaast moeten we met een aantal in deze talen in verschillende mate productieve andere functies rekening houden, zoals bijv. het vormen van de zgn. „pseudo-deelwoorden”: *ge-* + *substantief* + *-d/t* (Nnl. *gespoord* en Duits *gespornt*).

1.2 De ontwikkeling van de functies van *ge-*

We moeten globaal gezien twee lijnen van elkaar onderscheiden bij de ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden van het prefix *ge-* in de Germaanse talen: die van de DOOR MIDDEL VAN GE- AFGELEIDE NAAMWOORDEN en die van de door middel van GE- AFGELEIDE WERKWOORDEN. In een schematische afbeelding ziet de ontwikkeling als volgt eruit:

De oorspronkelijke betekenis van het prefix *ge-* is volgens de algemene opvatting ‘*samen, vereniging*’ geweest. Het werd – onafhankelijk van de aard van de afleiding – ter uitdrukking van *collectiviteit* gebruikt, zie Gotisch *garazna* (zelfst.nw.) ‘buurman’, *gamains* (bijv.nw.) ‘gemeenschappelijk’; *gaqiman* (ww.) ‘lett. samenkomen, d.i. zich verzamelen’ enz. De betekenis ‘*voorzien zijn van*’ sluit zich onmiddellijk aan de collectief-betekenis, zie Gotisch *gaskohs* ‘geschoend’. Door verschuiving van de oorspronkelijke betekenis ‘*vereniging*’ naar ‘*kracht*’ (d.i. het resultaat van de vereniging) krijgt *ge-* de functie om het in het basiswoord genoemde concept te *intensiveren* en te *versterken*: Gotisch *gahails* (bijv.nw.) ‘helemaal onbeschadigd; geheel’, *gabindan* (ww.) ‘vastbinden’. Bij de door *ge-* afgeleide werkwoorden ontwikkelt de functie ‘*uitdrukking van perfectiviteit*’ [1] zich door verdere verschuiving in de betekenis van het prefix, zie Gotisch *gasaizlep* ‘is ontslapen’. Een vergelijkbare functie van *ge-* zien we ook bij de door middel van *ge-* afgeleide naamwoorden tot stand komen: *ge-* als middel om ‘het resultaat van een handeling uit te drukken’, bijv. Gotisch *gafihl* ‘lett. het resultaat van het graven à begraven’. We zien dat de ontwikkeling van de functies van *ge-*

zich in deze fase (d.i. de EERSTE FASE) bij de naamwoorden en werkwoorden niet door scherpe grenzen onderscheidt (aangeduid met in de afbeelding): bij beide soorten afleidingen hebben we te maken met WOORDVORMEND GE-, waarbij we bepaalde verschuivingen in de oorspronkelijke betekenis kunnen ontdekken. De eerste fase van de ontwikkeling (de oorspronkelijke betekenis van ge- met betekenisverschuivingen) kan – zoals ik heb gedaan – het makkelijkst met voorbeelden uit het Gotisch worden geïllustreerd: het Gotisch, waarvoor de belangrijkste bron een fragmentarisch bewaard gebleven bijbelvertaling van bisschop Wulfila (uit de 4de eeuw) is, heeft heel veel oude kenmerken bewaard en is in menig opzicht representatief voor het *Gemeengermaans*. Dit betekent echter niet dat we deze betekenissen in de oudere fasen van de andere Germaanse talen niet terugvinden, zie bijv. Ohd. *girinnan* ‘samenlopen, stollen’, Oeng. *gehueder* ‘beide’, Mnl. *geselle* ‘gezel, makker’.

De ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden van ge- in het Gotisch blijft in de eerste fase, aangezien het *Gotisch* (en daarmee ook de *Oost-Germaanse* tak) in de 6-8ste eeuw geleidelijk *uitsterft*^[iii]. Men neemt echter aan dat de *perfectiverende* kracht van ge- in het Gotisch al aan het verzwakken was. Betreffende de *Scandinavische talen* (dus de *Noord-Germaanse* tak) wordt van de veronderstelling uitgegaan, dat de ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden van ge- in deze fase was, toen de onbeklemtoonde voorvoegsels (waaronder ook ge-) in deze talen verloren gingen.

In de *West-Germaanse tak* gaat de ontwikkeling van het prefix *echter verder*. In de TWEEDE FASE loopt de ontwikkeling van de functies van ge- op de *werkwoorden-lijn* en op de *naamwoorden-lijn* duidelijk uit elkaar. Het voorvoegsel ondergaat bij de werkwoorden een *ingewikkeld, langzaam en geleidelijk grammaticalisatieproces*: ge- *verliest* zijn woordvormende productiviteit, er gebeurt een soort *bereikvergroting*: het prefix heeft *niet meer alleen maar bereik over het werkwoord, maar ook over andere elementen van de zin*; het gaat deel uitmaken van *drie syntactische constructies*^[iii]: het *negatief polair ge-* (zie het gebruik van ge- in infinitiefcomplementen bij modale werkwoorden; ge- fungeert als een semantisch versterkingselement van bepaalde negatieve zinnen), het *temporeel (connectief) ge-* (d.w.z. de zgn. ge-*praeterita*; dit is een stijlmiddel van vroege epische teksten ter verlevendiging van een verhaal, d.i. ter uitdrukking van een plotselinge wending in het handlingsverloop) en het *participiaal ge-* (ge- wordt onderdeel van het voltooid deelwoord). Bij de *naamwoorden* blijft de functie van ge- daarentegen *uitsluitend woordvormend*. Er gebeurt een geleidelijke *verzwakking* in de oorspronkelijke betekenissen van het prefix. De betekenissen ‘collectiviteit’ en ‘voorzien zijn van’ worden daarom voortaan niet alleen door toevoeging van het prefix ge- aan het basiswoord uitgedrukt, maar door een circumfix-constructie: ge. + basiswoord + suffix, bijv. Mnl. en Nhd. *Gebirge*, Mnl. *geberge*, Nnl. *gebergte*; Oeng. *gehymed* ‘gehoord’, Ohd. *gihelmit* ‘gehelmd’, Mnl. *gebaert* (Nnl. *gebaard*) enz.

In deze fase splitst binnen de West-Germaanse tak de ontwikkeling van het voorvoegsel ge- zich in twee: in de Noordzee-Germaanse talen (Engels, Fries) vindt de bereikvergroting bij de werkwoorden weliswaar plaats en ge- speelt ook een rol bij het vormen van naamwoorden, maar tegelijkertijd is er een tendens tot verzwakking van ge- > ¶- > Ø te zien (bijv. Meng. *ibrohte* > Neng. *brought* ‘gebracht’ en Oudfries *efunden* ‘gevonden’) en zodoende brokkelt het systeem van de functies van dit prefix – zowel bij de door middel van ge- afgeleide werkwoorden als bij de naamwoorden – langzaam af. De functies worden dan door andere middelen uitgedrukt. Het wordt aangenomen dat *de grote invloed van het Frans* op het Middelenghels het verdwijnen van het onbeklemtoonde ge- ook in de hand heeft gewerkt.

In de *Continental-Germaanse talen* (*Nederlands* en *Duits*) gaat de ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden echter verder. Op beide lijnen spelen zich in de DERDE FASE belangrijke veranderingen af: bij de werkwoorden houdt ge- *slechts in één constructie* stand, namelijk in *het participiaal ge-*. De twee andere constructies verdwijnen, resten ervan vinden we nog in versteende uitdrukkingen terug, zoals bijv. Nnl. *zich laten gezeggen* (negatief polair ge-). Bij de door middel van ge- afgeleide naamwoorden worden sommige procédés *onproductief*, zoals bijv. de Nederlandse constructie ge- + *basiswoord* + *-te* ter uitdrukking van *collectiviteit*, maar er komen nieuwe mogelijkheden bij: uit de oorspronkelijke betekenis ‘samen’ ontwikkelt die van *herhaling*, *duur* zich, die later de bijbetekenis ‘irritant’ krijgt, zie bijv. Duits *Geklopf(e)*, Nederlands *geklop*. In het Nederlands ontwikkelt de mogelijkheid zich ook om van bepaalde niet-Nederlandse substantieven door de constructie ‘ge- + basiswoord + *-eerd*’ adjectieven te vormen, bijv. *geaccidenteerd*, *geaffecteerd*.

Er is dus – samengevat – sprake van *een driefasige ontwikkeling* van de gebruiksmogelijkheden van het prefix ge- in de Germaanse talen. De *ga-afleidingen* in het in de 6-8ste eeuw uitgestorven *Gotisch* is representatief voor de eerste fase van de ontwikkeling. Het wordt aangenomen, dat het ook in deze fase uit de Scandinavische talen verdwijnt. In de tweede fase van de ontwikkeling maken de West-Germaanse talen een belangrijke verandering in de functies van ge- mee: er begint bij de werkwoorden een belangrijk *grammaticalisatieproces* (zie de bereikvergroting van ge-), maar daarna zien we in de Noordzee-Germaanse talen (Engels, Fries) een geleidelijke vormverzwakking van ge-, die tot het afbrokkelen van het systeem van zijn functies en uiteindelijk tot zijn verdwijnen leidt. Wat *het resultaat* betreft, is de situatie in deze talen dezelfde als in de Scandinavische talen, waaruit dit prefix dus een fase eerder verdwijnt (het vergelijkbare resultaat wordt in de afbeelding door de uit streeplijnen bestaande rechthoek rondom deze talen gesuggereerd). In de *Continental-Germaanse talen* (*Duits* (+ zijn dochtertaal *Jiddisch*) en *Nederlands* (+ zijn dochtertaal *Afrikaans*)) houdt het voorvoegsel ge- echter stand en de functies ervan ontwikkelen zich nog steeds verder, het proces is nog niet afgesloten.

2. De ontbrekende stukjes

De ontwikkeling van ge- in de Germaanse talen – en daarbinnen speciaal in het Nederlands – is dus in grote lijnen bekend: bij de naamwoorden zien we duidelijke verschuivingen, verzwakkingen en modificaties in de betekenis van het prefix ge-. Deze ontwikkeling gaat natuurlijk gepaard met veranderingen in de woordvormingsprocédés, waaraan ge- deelneemt: sommige procédés raken onproductief, ge- gaat dan deel uitmaken van circumfix-constructies en er komen ook nieuwe woordvormingsmogelijkheden bij. Bij de werkwoorden blijven de functies van ge- echter niet beperkt tot de lexicale morfologie. Hier speelt zich een ingewikkeld grammaticalisatieproces af.

Het globale beeld is duidelijk. Maar de precieze afloop van de ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden van de functies ge- en de samenhangen ertussen roepen nog steeds veel vragen op. Er ontbreken dus nog wat stukjes uit de grote puzzel van het prefix ge-...

Van een onderzoek naar de ontbrekende schakels verwacht ik dat het ons nader zal brengen tot mijn in de inleiding gestelde hoofdvraag over het waarom van de sterke (wellicht de sterkste in vergelijking met de andere Germaanse talen) positie van ge- in het Nederlands. Bij het onderzoek werk ik met een aantal hypothesen, die ik op grond van mijn observaties, voorstellingen in verband met de ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden van het voorvoegsel ge- heb opgesteld. Gezien het feit, dat ik mijn hoofdvraag van twee kanten wil

benaderen (een gecombineerd diachroon-synchrone aanpak van het prefix *ge-* in het Nederlands resp. taalvergelijking), hebben de hypothesen deels betrekking op *een taalintern onderzoek* (d.i. een op het Nederlandse *ge-* gericht onderzoek), deels op *een contrastief onderzoek* (de positie van het Nederlandse *ge-* ten opzichte van andere levende Germaanse talen).

2.1 Hypothesen voor een taalintern onderzoek

Op grond van de bestudeerde secundaire literatuur heb ik een soort *onevenwichtigheid* ontdekt. Er wordt en werd veel (uitgebreid) onderzoek gedaan naar de functies van *ge-* bij de *werkwoorden* (zie vooral naar het participiaal *ge-*), terwijl het bestuderen van de ontwikkeling van de functies van *ge-* bij de *naamwoorden* wordt verwaarloosd. Volgens mij gebeurt dit ten onrechte. Naar mijn veronderstelling kunnen we juist bij bepaalde naamwoordelijke functies duidelijk zien, dat *ge-* in het Nederlands tegenwoordig een heel sterke positie inneemt. De constructies *ge-* + *substantief* + *-eerd* (*geaccidenteerd*) en *ge-* + *telwoord* (*getweeën*) zijn immers alleen maar in het Nederlands mogelijk. Van de constructie *ge-* + *werkwoordstam* met de betekenis ‘irritante herhaalde of langdurige handeling’ (*geblaf*, *geklop*) bestaat weliswaar een Duits equivalent (*Geklopf(e)*, *Gepfeife*), maar het procédé is in het Duits veel minder productief en blijft het gebruik van de constructie over het algemeen beperkt tot het informele taalgebruik in de spreektaal.

In het proefschrift *Woordensmederij* door Matthias Hüning, dat in eerste instantie aan de ontwikkeling van het suffix *-erij* wordt gewijd, vinden we ook een hoofdstuk over *de concurrentie tussen ge- en -erij* vinden. Misschien kan een *synchroon* en *diachroon* onderzoek ervan in het netwerk van affixen die vergelijkbare functies hebben, ons nader brengen tot het begrijpen van de sterke positie van *ge-* in het Nederlands: is er *terreinverdeling* te zien of gaat het om concurrerende affixen? *Welke verschuivingen* vinden *binnen het netwerk* plaats? enz.

We hebben verder onder 1.2 gezien, dat de ontwikkeling van de functies van *ge-* bij de naamwoorden en bij de werkwoorden op een gegeven moment duidelijk begint uit elkaar te lopen. *Differentiatie* speelt zich echter ook *binnen de functies bij de naamwoorden* af, zie de *ontwikkeling van de constructie ge- + substantief*. Wat de *vorm* betreft, is er geen verschil tussen de Middelnederlandse woorden *gebroeder* en *gewapen*: beide bestaan uit het prefix *ge-* en een *zelfstandig naamwoord* (basiswoord). Het verschil ligt eigenlijk alleen maar in de *betekenis* van *ge-*: in het eerstgenoemde woord heeft *ge-* de betekenis ‘*samen, vereniging*’, in het laatstgenoemde woord ‘*voozien van*’. Later treedt er ook een soort *differentiatie in de vorm* op: de constructie *ge- + zelfstandig naamwoord* wordt in het eerste geval vervangen door de constructie *ge- + zelfstandig naamwoord + -e* (Mnl.)/*-te* (Nnl.), in het tweede geval door de constructie *ge- + zelfstandig naamwoord + -d/-t*. De laatstgenoemde constructie vertoont dan echter – wat de vorm betreft – grote overeenkomst met het *voltooid deelwoord* (juist om die reden wordt deze constructie ook „*pseudo-deelwoord*” genoemd). In dit geval hebben we dus eigenlijk met een soort *integratie* te maken. Op grond hiervan veronderstel ik dat er – ondanks het feit dat de ontwikkeling van de functies van *ge-* bij de werkwoorden en bij de naamwoorden duidelijk uit elkaar loopt - toch *een wisselwerking* is tussen de *voltooid deelwoorden* en de *pseudo-deelwoorden*; en hierdoor wordt de positie van *ge-* in het Nederlands nog sterker.

2.2 Hypothesen voor een contrastief onderzoek

Ik heb al in de inleiding duidelijk gemaakt, dat ik van mening ben stel, dat een onderzoek naar de *divergerende* en *convergerende* tendenties met betrekking tot het gebruik van ge- in de oud(er)e fasen van de levende Germaanse talen ons nader kan brengen tot het begrijpen van de huidige situatie, vgl. uit de Noord(zee)-Germaanse talen is ge- verdwenen, terwijl dit prefix in de West(Continental)-Germaanse talen bewaard is gebleven en een sterke positie inneemt. Ik verwacht van zo'n onderzoek dat het ook wat bepaalde aspecten van de ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden van het voorvoegsel ge- in het Nederlands betreft, belangrijke aanvullende informatie op zal leveren.

We hebben gezien, dat ge- in de West-Germaanse talen waarin het bewaard is gebleven, bij de werkwoorden de functie heeft om samen met een dentaalsuffix (-d/-t) of het suffix *-en* *voltooid deelwoorden* te vormen. Het voltooid deelwoord wordt als een vorm van het werkwoord beschouwd: in die zin hebben we dus te maken met een *morfologisch verschijnsel*, maar het speelt tegelijkertijd een belangrijke rol bij het vormen van *twee syntactische constructies* (zie *de voltooid tijden* (hij heeft gespeeld.) en *het passief* (het wordt gemaakt)). Het morfologisch systeem van de levende Germaanse talen is sterk vereenvoudigd en dit heeft ook betreffende *de syntaxis* belangrijke consequenties gehad. De ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden van het prefix ge- en het al dan niet verdwijnen ervan maken ook deel uit van het vereenvoudigingsproces. Ik heb daarom de indruk dat een onderzoek naar wat voor een plaats het prefix ge- in *het ingewikkeld systeem van wisselwerking tussen morfologie en syntaxis* van de levende Germaanse talen inneemt, resultaten op kan leveren, die voor mijn hoofdvraag van belang kunnen zijn.

Mijn veronderstelling is verder dat het *standaardiseringsproces* er ook aan heeft bijgedragen dat ge- in het Nederlands en Duits een sterke positie inneemt. Deze hypothese baseer ik op de observatie, dat er in beide talen dialecten zijn, waaruit dit prefix is verdwenen. In het Middelnederlands zien we bijv. in dit opzicht nog variatie: in de Zuidwest-Vlaamse dialecten vinden we de vormvariant *i-* (*idaen* 'gedaan') en in het anders bij het standaardiseringsproces een dominerende rol spelende Hollandse dialect hebben we te maken met de volledige verzwakking van *g(h)e-*, wat het verdwijnen van dit prefix ten gevolge heeft, zie bijv. *maket* 'gemaakt' enz. Als er bij het standaardiseringsproces ook in dit opzicht voor de Hollandse variant zou zijn gekozen, zou het Nederlands waarschijnlijk een vergelijkbare ontwikkeling hebben meegemaakt als het Engels en het Fries.

In de huidige Nederlandse en Duitse *standaardtaal* is er *een tendens om het perfectum steeds frequenter* te gebruiken ten nadele van het imperfectum. Volgens mij draagt dit ook bij aan de handhaving van een sterke positie van het *participiaal ge-* in de West-Germaanse talen. In de dochtersaal van het Nederlands, het *Afrikaans*, is deze tendens zo sterk, dat het imperfectum – op enkele uitzonderingen na – al helemaal niet wordt gebruikt. In het Engels en in de Scandinavische talen, waaruit het prefix ge- is verdwenen, zien we echter meer evenwicht in het gebruik van het imperfectum en het perfectum.

Verder ben ik van mening dat het Afrikaans niet alleen wat de kwestie '*imperfectum vs. perfectum*' betreft, interessant is, maar ik veronderstel dat een algemeen onderzoek naar het prefix ge- in *het Afrikaans* op een indirecte manier ook interessante (aanvullende) informatie kan geven over (het waarom van) de sterke positie van ge- in het Nederlands. Deze hypothese baseer ik op het feit dat het Afrikaans van veel talen invloed heeft ondergaan, ten gevolge waarvan het morfologische systeem sterk is vereenvoudigd, maar waarin het (onbeklemtoonde!) ge- toch bewaard is gebleven. Een interessant aspect van de ontwikkeling

van dit prefix in het Afrikaans is, dat de Nederlandse concurrenten *-erij* en *ge-* daar in één woord (type *gesukkelry*) kunnen worden gecombineerd.

3. Conclusie

SamenGEvat kunnen we – volgens mij – met een *GERust GEweten* vaststellen, dat het prefix *GE-* onder een *GElukkig GEsternte GEboren* is, waardoor het goede mogelijkheden en stof genoeg biedt voor een veelomvattend onderzoek naar mijn hoofdvraag: het waarom van de sterke positie van dit prefix in het Nederlands. Ik hoop dat ik door mijn studie uiteindelijk aan de vervollediging van het beeld over de ontwikkeling van de gebruiksmogelijkheden van dit prefix in het Nederlands ook een steentje (oftewel puzzelstukje) zal bijdragen.

Gebruikte afkortingen

Meng. = Middelenengels

Mnl. = Middelnederlands

Neng. = Nieuwengels

Nnl. = Nieuwnederlands

Oeng. = Oudengels

Ohd. = Oudhoogduits

bijv. nw. = bijvoeglijk naamwoord

ww. = werkwoord

zelfst. nw. = zelfstandig naamwoord

Literatuuropgave:

Booij, Geert – Santen, Ariane van: *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995.

Bree, Cor van: *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris Publications, 1987.

Bree, Cor van: *Historische taalkunde*. Leuven/Amersfoort: Acco, 19962

Dijk, Kees van: Het prefix *ge-* in het Middelnederlands. In: *Eerste Amsterdams colloquium Nederlandse taalkunde: lezingen gehouden op 10 en 11 december 1997*; onder red. Van Klooster, W. G. et al. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Leerstoelgroep Nederlandse Taalkunde, 1998, blz. 23-50

Dollinger, Stefan: The Old english and ímiddle íenglish prefix *ge-* as a linguistic replicator: A morphological case study in a neo-Darwinian framework. in: *View[z]* (VIenna English Working PaperS), vol. 10, nr. 2, 2001, blz. 3-29

Duinhoven, A.M.: *Middel nederlandse syntaxis, synchroon en diachroon*. (Deel I), Leiden: Nijhoff, 1988, blz. 165-168

Geerts – Haeseryn – Rooij, de – Toorn, van den (red.): *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1984

Haeseryn – Romijn – Geerts – Booij, de – Toorn, van den (red.): *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff – Wolters Plantijn, 1997 (herziene druk)

Haugen, Einar: *The Scandinavian Languages*. London: Faber, 1976

Haugen, Einar: *Scandinavian Language Structures. A comparative historical survey*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1982

Hutterer, Miklós: *A germán nyelvek*. Budapest: Gondolat, 1986

Hutterer, Miklós: *Bevezetés a germanisztikába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993

Hutterer, Miklós: *A gót nyelv. Grammatika, szövegek, szótár*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1992

Hüning, Matthias: *Woordensmederij. De geschiedenis van het suffix –erij*. Den Haag: Holland Academic Graphics, 1999

Kurth, R.: Zum Gebrauch der sogenannten „ge“-Abstrakta. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 75 : 1/2 (1953)

Noreen, Adolf: *Altnordische Grammatik I*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1970

Schönfeld, M.: *Historische grammatica van het Nederlands. Schets van de klankleer, vormleer en woordvorming*. Zutphen: W. J. Thieme / CIE, 1947

Swaay, H. A. J. van: *Het prefix ga-gi-ge- en de „Actionsart” in het Oudnederfrankisch en het Oudsaksisch*. Utrecht: Kemink & Zoon, (1901)

Wal, M. J. van der (- Bree, Cor van): *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Utrecht. Het Spectrum, 1992 (Aula-boeken)

Noten:

[i] In verband met *de perfectiverende functie* van *ge-* wordt door van Swaay ook een soort *transitiverend effect* gesignaleerd (Van Swaay 1901:44), waarvan men het bestaan recent heeft proberen te bewijzen (zie Van Dijk 1998).

[ii] Een vorm van het *Gotisch* heeft nog tot in de 18de eeuw op de Krim standgehouden (gesproken door de daar achtergebleven Oost-Goten).

[\[iii\]](#) Voor een gedetailleerde behandeling en voorbeelden verwijst ik naar Van Dijk 1998.

Csilla Zichler: Op het spoor van metaforen

zichlersilla@hotmail.com

Universiteit Boedapest ELTE (Hongarije)

1. Doelstelling en samenvatting

In dit stuk hoop ik enig inzicht te geven in het gebruik van conceptuele metaforen en welke interessante aspecten ze bieden voor het taalwetenschappelijke onderzoek.

Eerst wordt algemeen ingegaan op de traditionele metafooropvattingen; ik vergelijk deze met de metafoorthorie van Lakoff en Johnson (1980). Vervolgens presenteer ik aan de hand van de theorie van Lakoff and Johnson enkele perspectieven van het onderzoek naar metaforen die emoties uitdrukken. Meer concreet zullen hier de conceptuele metaforen van het concept VREUGDE^[i] onder de loep worden genomen.

2. De traditionele metafooropvattingen versus de metafoorthorie van Lakoff en Johnson

De titel van mijn artikel luidt "Op het spoor van metaforen" - dit is zelf een metafoor. Zelfs het woord 'metafoor' is in een zekere zin een metafoor; het kan worden afgeleid van het Griekse *metaferrein* en betekent 'overdragen'. In het moderne Grieks betekent *metaphora* trouwens 'autobus': een automobiel die passagiers transporteert van de ene halte naar de andere, die mensen overbrengt van de ene plaats naar de andere. Daar hebben we dus eigenlijk met een metaforische betekenisuitbreiding te maken. In het vakjargon van de retorica, linguïstiek, stilistiek, literatuurwetenschap en taalfilosofie duidt de term 'metafoor' over het algemeen ook dit overbrengen (overdracht) aan maar dan van betekenissen. Sinds de Oudheid wordt er al op attent gemaakt dat deze overdracht berust op een gelijkenis of vergelijking. In Van Dale staat bij het lemma metafoor:

Een overdrachtelijke, figuurlijke uitdrukking welke berust op een vergelijking.

Deze opvatting werd uit de retorische traditie^[ii] overgenomen en is nog steeds de meest gebruikelijke. In het kader van de taalwetenschap was de belangstelling voor de metafoor tot ca. 1975 matig. In de meeste taaltheorieën werd de metafoor niet expliciet behandeld.^[iii] De epistemologische theorieën (bv. van Max Black) stimuleerden echter het onderzoek naar metaforen. (Van Besien, 1993) In het kader van dit artikel zal niet op alle opvattingen worden ingegaan; ik wil liever specifiek de theorie van Lakoff en Johnson in een notendop uitleggen, die volgens mij het metafooronderzoek weer aantrekkelijk maakte.

Traditioneel werden metaforen als versiering van de taal beschouwd. Lakoff en Johnson vatten de metafoor echter op als een alledaags en substantieel bestanddeel van ons denken en vervolgens onze taal. Ze (1980:5) geven de volgende definitie van de metafoor:

The essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another.

Er is sprake van twee domeinen: een brondomein ('source domain') wordt op een doeldomein ('target domain') geprojecteerd. Dit proces maakt het mogelijk dat de geactiveerde kennis over het brondomein het begrip van de lexicaal eenheid vergemakkelijkt. Maar wat betekent deze stelling eigenlijk? Ik zal dat toelichten met behulp van concrete voorbeelden. [\[iv\]](#)

Alle Amerikaanse televisiezenders zagen de Democraat als **winnaar** van het **duel**.

Wel wist Kerry zijn meest overtuigende **aanval** op het Irak-beleid van Bush tot nu toe te maken.

(Kerry lijkt **winnaar** in debat met Bush. In: De Financiële Telegraaf. 1 oktober 2004)

je kunt een discussie winnen of verliezen, je kunt iemand klein krijgen of neerslaan met je argumenten, je kunt hem knock-out slaan of klem zetten, je kunt hem in het nauw drijven of in het zand doen bijten

(Dirven en Verspoor, 1999:49)

We zien dus dat een discussie hier helemaal in termen van een gevecht of van oorlogsvoering wordt gezien. Het brondomein is DISCUSSIE/ARGUMENTATIE [\[v\]](#). Aan de voorbeelden valt af te lezen dat DISCUSSIE/ARGUMENTATIE met behulp van het brondomein GEVECHT onder woorden wordt gebracht. Lakoff en Johnson drukken dit inzicht uit door te spreken van zogenoemde *conceptuele metaforen*. In dit geval luidt de oorspronkelijke Engelse conceptuele metafoer: ARGUMENT IS WAR, in het Nederlands ARGUMENTATIE IS OORLOG.

Nu kunnen conceptuele metaforen op de volgende manier worden gevonden en uitgewerkt: als bepaalde lexicaal eenheden iets gemeenschappelijks hebben met betrekking tot hun metaforische beeldspraak, kunnen ze op een gezamenlijk patroon worden teruggevoerd. In ons geval wordt als overkoepelend patroon gebruik gemaakt van gevecht/oorlogsvoering. Met behulp van de verschillende concrete beelden (winnaar, aanval, neerslaan, knock-out slaan etc.) is hetzelfde conceptuele idee namelijk GEVECHT gerealiseerd.

Deze metafoeropvatting werd - zoals vermeld - door Lakoff en Johnson verbreid en voor een breed publiek toegankelijk gemaakt. De ideeën bestonden hier en daar al vóór het optreden van de twee Amerikaanse linguïsten, maar toen hadden ze nog geen wetenschappelijke weerklank gevonden. [\[vi\]](#)

3. Een empirisch onderzoek naar VREUGDE-metaforen

Na de schetsmatige introductie van de beginselen van de metafoeropvatting van Lakoff en Johnson zal ik enkele resultaten van de analyse van het concept VREUGDE [\[vii\]](#) laten zien.

3.1 Indeling van het corpus

Ten eerste kan het corpus [\[viii\]](#) in tweeën worden gedeeld. Zoals geïllustreerd wordt in Figuur 2 bestaan er metaforen die EMOTIES in het algemeen conceptualiseren of meerdere soorten

emoties uitdrukken kunnen en de zogenoemde VREUGDE-specifieke metaforen die alleen maar bij de conceptualisatie van VREUGDE actief zijn.

Een volgend aspect bij de categorisatie van de metaforen onderscheidt VREUGDE puur van meer speciale gevallen van VREUGDE. De vaste verbindingen (1) *in zijn vuistje lachen*, (2) *dat is een pak van mijn hart* (3) *alles door een roze bril zien* kunnen niet alleen aan het concept VREUGDE maar ook aan de concepten OPLUCHTING, LEEDVERMAAK, OPTIMISME/ZORGeloosHEID/NAIVITEIT worden gerelateerd. In de eerste vaste verbinding wordt het tonen van de emotie nader bepaald (niet openlijk getoonde triomfantelijke houding) en de mogelijke grond (leed van een andere persoon) van de vreugde aangeduid. In het tweede fraseologisme wordt ook de reden tot vreugde (de gemoed bezwarende zorg is verdwenen) gespecificeerd. In de derde vaste verbinding wordt het gevolg van vreugde, een optimistische, zorgeloze toestand van een gelukkig mens beschreven.

3.2 De conceptuele metaforen van VREUGDE

Laten we nu de beeldspraak van de metaforen bekijken. Uit mijn corpus bleek dat de meeste metaforen conceptuele metaforen zijn, dat wil zeggen dat ze op bepaalde gezamenlijke patronen kunnen worden teruggevoerd.[\[ix\]](#) Er bestaan twee conceptuele metaforen wat betreft het onderzochte taal materiaal van het concept VREUGDE: VREUGDE IS OMHOOG GERICHT en VREUGDE IS LICHT (dus niet donker). (Figuur 2.)

Figuur 2. *De conceptuele metaforen van VREUGDE*

VREUGDE IS OMHOOG GERICHT

VREUGDE IS LICHT

Een oriëntatiemetafoor (sensu Lakoff/Johnson 1980), namelijk HAPPY IS UP (VREUGDE IS OMHOOG GERICHT) is in het corpus overwegend vertegenwoordigd. Bv.

(4) *een gat in de lucht springen*

(5) *in de zevende hemel zijn*

(6) *in de wolken zijn*

(7) *met het hoofd in de wolken zweven*

(8) *op wolken lopen/zweven*

(9) *in hogere sferen/regionen/zijn/verkeren*

(10) *Kop op!*

(11) *opspringen van vreugde*

(12) *springen van blijdschap*

Wij ontmoeten in deze vaste verbindingen beelden van zich bewegen naar de hoogte (4,10,11,12) of zich bevinden in de hoogte (5-9). Er wordt gebruik gemaakt van de oriëntatie in de ruimte; aan het concept VREUGDE wordt de positionering BOVEN toegekend. Het volgende citaat illustreert bij uitstek deze verticale oriëntatie met het beeld van het stijgende en zakkende waterpeil:

Vreugde die ten hemel hemel stijgt en je achterlaat met een gelukkige herinnering: langzaam ebt de vreugde weg in een glimlach van tevredenheid (...).[\[x\]](#)

De andere gevonden conceptuele metafoor is: VREUGDE IS LICHT. Zon, zonneschijn en straling zijn de wederkerende motieven in deze groep van vaste verbindingen, overkoepelend is er sprake van 'licht':

(13) *ergens wat zon brengen*

(14) *het zonnetje in huis*

(15) *blijdschap/geluk uitstralen*

(16) *de blijheid straalt van hem af*

(17) *stralend van vreugde/blijdschap*

Tijdens het onderzoek naar de conceptuele metaforen van het concept VREUGDE ben ik geïnteresseerd geraakt in het tegenovergestelde concept VERDRIET om de uitgewerkte brondomeinen in een wat groter verband te kunnen bekijken. Ik ben tot de conclusie gekomen dat de twee concepten aangaande de conceptuele metaforen coherentie tonen. (Figuur 3.) VREUGDE IS OMHOOG GERICHT kan als pendant van VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT (vgl. SAD IS DOWN van Lakoff/Johnson, 1980:15) worden beschouwd; als tegenhanger van VREUGDE IS LICHT fungeert VERDRIET IS DUISTERNIS. De oriëntatie hoog-laag en de antoniemen licht-donker staan in dit verband in complementaire verhouding tot elkaar.

Figuur 3. *De complementaire conceptuele metaforen van VREUGDE en VERDRIET*

**VREUGDE IS OMHOOG GERICHT – VERDRIET IS NAAR BENEDEN
GERICHT**[\[xi\]](#)

VREUGDE IS LICHT – VERDRIET IS DUISTERNIS[\[xii\]](#)

Laten we nu de conceptuele metaforen bekijken die meerdere EMOTIES - dus niet alleen maar VREUGDE - kunnen uitdrukken:

Figuur 4. De conceptuele metaforen van niet VREUGDE-specifieke metaforen

HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR EMOTIES/VREUGDE

- **HET HART IS DE ZETEL VAN EMOTIES/VREUGDE**
- **DE OGEN ZIJN CONTAINERS VOOR DE EMOTIES/VREUGDE**

EMOTIES ZIJN FYSIOLOGISCHE VERANDERINGEN

- **EMOTIE IS HARTKLOPPING**
- **EMOTIE IS WAANZIN**

Hier kan nu echter niet gedetailleerder worden ingegaan op deze conceptuele metaforen. Hun opsomming volstaat echter om een ander inzicht van Lakoff en Johnson te illustreren. Bij het conceptualiseren met behulp van metaforen speelt de *ervaringsgrond* een cruciale rol – stellen Lakoff en Johnson (1980:19): *In actuality we feel that no metaphor can ever be comprehended or even adequately represented independently of its experiential basis*. Het verband van de concepten die in een metafoor worden verbonden is niet willekeurig; het is geworteld in de menselijke ervaring. De meest basale en doorslaggevende ervaring van de mens is zijn eigen lichaam. Op grond van dit feit hangt ons conceptueel systeem nauw samen met de ideeën die wij van ons lichaam hebben. "...thought fundamentally grows out of embodiment." (Lakoff, 1987:XV) Vreugde als een soort emotie wordt grotendeels getypeerd door de overkoepelende conceptuele metaforen **HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR EMOTIES** en **EMOTIES ZIJN FYSIOLOGISCHE VERANDERINGEN**. Op grond van het laatst genoemde, heel frequente patroon kan algemeen worden gesteld dat de door de emotie opgeroepen fysiologische veranderingen en de reacties op de emotie voor de emotie in kwestie staan.

In de **VREUGDE**-specifieke conceptuele metaforen wordt in eerste instantie gebruik gemaakt van "basale ervaringen" zoals de oriëntatie 'naar boven' en het 'licht'. Als fysieke basis van **VREUGDE IS OMHOOG GERICHT** kan de rechtopgaande houding, het spontaan springen (beweging naar boven) worden beschouwd. Als men droevig is, staat men vaak gebogen, met afhangende schouders, men laat zijn hoofd zakken. Deze gebaren hebben alle iets van doen met een neerwaartse richting. Men voelt zich krachteloos, naar beneden, in de diepte getrokken. Dat zou het verband tussen verdriet en de richting naar beneden kunnen zijn. Het zou interessant zijn ook de ervaringsgrond van de conceptuele metafoor **VREUGDE IS LICHT** te vinden. Misschien is het niet met de haren erbij geslept om te veronderstellen dat de fysieke basis van deze beelden glimlach en lach is; we glimlachen als we blij zijn. Licht zou een metaforisch beeld van glimlach kunnen zijn. In dit geval zal de conceptuele metafoor zelf een metafoor zijn. Volgens een andere mogelijke verklaring zou het verband tussen **VREUGDE** en **LICHT** niet op een indirecte maar op een directe wijze fysiologisch zijn gemotiveerd. Mensen die leiden onder depressies worden vaak met lichttherapie behandeld. De door wetenschappers bewezen opwekkende invloed van licht op deze patiënten zal het argument van deze verklaring kunnen zijn.

4. Besluit

In het voorafgaande werd de metafoorthorie van Lakoff en Johnson in een notendop beschreven. Vervolgens kwam de introductie van een empirisch onderzoek naar conceptuele **VREUGDE**-metaforen aan bod. Het was handig de te onderzoeken metaforen in twee groepen in te delen. Er werd een **VREUGDE**-specifiek en een wat algemener, **EMOTIE**-specifiek onderdeel bepaald. De analyse liet zien dat de metaforen die speciaal op **VREUGDE** slaan in grote mate gekenmerkt worden door de conceptuele metaforen **VREUGDE IS OMHOOG**

GERICHT en VREUGDE IS LICHT. Deze conceptuele metaforen vormen een coherent systeem met de conceptuele metaforen van het tegenovergestelde concept VERDRIET. Er wordt vaak teruggegrepen op de van "buiten" door andere mensen en van "binnen" herkenbare fysiologische symptomen van de door de emotie getroffen mens – voornamelijk als er sprake is van een metaforisch beeld dat niet alleen maar voor VREUGDE maar ook voor andere EMOTIES typerend is.

Door de gebruikmaking van de ervaringsgrond wordt het mogelijk, VREUGDE (EMOTIES) onder woorden te brengen en daardoor een abstracte, voor de onmiddellijke observatie niet altijd toegankelijke entiteit in de vorm van een meer concrete entiteit (bv. fysiologische veranderingen) te verstaan. Dobrovolskij (1997:172) schrijft in dit verband als volgt:

Wir können unsere Emotionen, seelischen Regungen und psychischen Reaktionen nur dann konzeptualisieren und über sie reden, wenn wir sie aus der 'unsichtbaren' und somit unfaßbaren Welt des Geistes in die 'sichtbare' und somit objektivierbare Welt der physischen Reaktionen überholen.

Voor het vervolgonderzoek liggen een heleboel mogelijkheden voor de hand. Een studie van de andere EMOTIE-concepten zal boeiend zijn om de verdere verbanden tussen de verschillende soort emoties te kunnen uitwerken. Daardoor zal een beter begrip verkregen worden wat betreft de conceptualisatie van emoties. [\[xiii\]](#) Het lijkt me verder interessant om na te gaan welke brondomeinen van VREUGDE zich ook bij een ander concept voordoen. Op deze manier zou men iets nieuws over de structuur van het mentaal lexicon (dus over de onderlinge verhouding van de concepten) te weten krijgen. Misschien kan men na de hierboven aangestipte onderzoekingen een antwoord krijgen op de vraag waarom voor een bepaald brondomein wordt gekozen tijdens de conceptualisatie. [\[xiv\]](#) Het zou interessant zijn om dit onderzoek ook naar andere (niet alleen Germaanse) talen uit te breiden. De overeenkomsten zouden uitsluitsel kunnen geven over universele concepten en informatie over het verband tussen taal en cognitie; de verschillen weerspiegelen in deze redenering cultuur- en taalspecifieke eigenaardigheden. In ieder geval is duidelijk dat dit gebied nog genoeg werkperspectieven biedt om op het spoor van metaforen te komen. [\[xv\]](#)

Bibliografie

BALDAUF, C. (1997): *Metapher und Kognition. Grundlagen einer neuen Theorie der Alltagsmetapher.* (=Sprache in der Gesellschaft; Bd. 24). /Zugl.: Saarbrücken, Univ., Diss., 1996./ Frankfurt am Main.

VAN BESIEN, FRED (1993): *Metafoor: wiens begrip is het eigenlijk?* In: De nieuwe taalgids 86-3 1993. 193-205.

DIRVEN, R./VERSPoor, M. (reds.) (1999): *Cognitieve inleiding tot taal en taalwetenschap.* Leuven.

DOBROVOL'SKIJ, D. (1997): *Idiome im mentalen Lexikon: Ziele und Methoden der kognitivbasierten Phraseologieforschung.* - Trier.

DORNSEIFF, F. (1955): *Beziehungswandel unseres Wortschatzes. Ein Blick in das Seelenleben des Sprechenden.* Sechste neubearbeitete Auflage von Albert Waag,

„Bedeutungsentwicklung unseres Wortschatzes, ein Blick in das Seelenleben der Wörter.” Lahr in Baden.

LAKOFF, G. (1987): *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind.* Chicago/London.

LAKOFF, G./JOHNSON, M. (1980): *Metaphors we live by.* Chicago/London.

LANDHEER, R./SANTEN, A. VAN (1983/4): *De metafoor in (meta)talig perspectief.* In: *Wijzgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap* 24 (1983/4)-6. 202-209.

LIEBERT, W. (1992): *Metaphernbereiche der deutschen Alltagssprache: Kognitive Linguistik und die Perspektiven einer Kognitiven Lexikographie.* (=Europäische Hochschulschriften: Reihe 1, Deutsche Sprache und Literatur; Bd. 1355) Frankfurt am Main.

TRIER, J. (1934): *Deutsche Bedeutungsforschung.* In: GOETZE, A./HORN, W./MAURER, F. (Hrsg.) 1934. *Germanische Philologie. Ergebnisse und Aufgabe. Festschrift für Otto Behaghel.* Heidelberg. 173-200.

WEINRICH, HARALD (1958): *Münze und Wort. Untersuchungen an einem Bildfeld.* In: Heinrich Lansberg/Harald Weinrich (Hrsg.): *Romanica. Festschrift für Gerhard Rohlfs.* Halle 508-521.

[i] Met de hoofdletters wordt de traditionele notatie van concepten gevolgd.

[ii] De term 'metafoor' werd na Aristoteles een centraal begrip in de retorica.

[iii] Zie hiervoor ook bij voorbeeld Landheer en Van Santen (1983). Deze auteurs formuleren hun opvatting wat betreft de metaforen als volgt: „Elke serieuze taaltheorie zal de mogelijkheid tot wat gemeenlijk genoemd wordt 'figuurlijk' of 'metaforisch taalgebruik' moeten verantwoorden.” (1983: 202)

[iv] Het metaforische taalgebruik heb ik in vetjes gemarkeerd.

[v] Met de hoofdletters wordt hier de traditionele markering van conceptuele metaforen gevolgd.

[vi] Zie voor een gedetailleerde beschrijving o.a. Liebert (1992), Baldauf (1997); hier worden alleen maar enkele linguïstische "toppunten" vermeld die vergelijkbaar zijn met de theorie van Lakoff/Johnson:

Er moet in dit verband melding gemaakt worden o.a. van Trier (1934), de grondlegger van de woordveldtheorie. Weinrich (1958:515) zet de traditie verder en stelt: „Im Maße, wie das Einzelwort in der Sprache keine isolierte Existenz hat, gehört auch die Einzelmetapher in dem Zusammenhang ihres Bildfeldes. (...) jeder Terminus bringt seine Nachbarn mit (...) In der aktuellen und scheinbar punktuellen Metapher vollzieht sich in Wirklichkeit die Koppelung

zweier sprachlicher Sinnbezirke.” Weinrich noemt het bron- en doeldomein als „bildspendendes” en „bildempfangendes Feld”. Dornseiff somt verder in zijn onomasiologisch werk (1955) een reeks „Bereichsmetaphern” op bv. het lichaam als een verzamelbak (vgl. THE BODY IS A CONTAINER van Lakoff/Johnson).

[vii] Het concept VREUGDE wordt hier als een concept in de zin van de prototypetheorie voorgesteld met typische (bv. *een gat in de lucht springen*) en minder typische vertegenwoordigers (bv. *dat is een pak van mijn hart*). In deze zin worden 'blijdschap', 'geluk', 'vreugde', 'vrolijkheid', 'tevredenheid' enz. niet van elkaar afgegrensd omdat ze op een bepaalde manier aan hetzelfde concept refereren. De keuze voor 'vreugde' als naam van het concept is eigenlijk willekeurig en toevallig, het zou bv. even zo goed BLIJDSCHAP kunnen heten.

[viii] De samenstelling van het taalmateriaal (corpus) laat ik nu buiten beschouwing.

[ix] Op andere interessante verschijnsels zoals de gebruikmaking van symbool-/script- en frame-kennis wordt nu niet ingegaan.

[x] URL: netlynx.netrul.nl/bres/174.html

[xi] (18) (diep) in de put zitten, (19) in een diep dal zitten, (20) in een dip zitten, (21) het hoofd laten hangen, (22) door een diep dal gaan, (23) zich in een dal bevinden, (24) in een diep dal terechtkomen, (25) in een duister/zwart/donker gat vallen. De laatste vaste verbinding roept ook het beeld van donkerheid op en leidt ons naar de groep waar wij de tegenoverstelling van VREUGDE IS LICHT raken.

[xii] Bv. (26) *alles zwart inzien*, (27) *een zwarte bladzijde van de geschiedenis*, (28) *een zwarte dag*, (29) door een donkere bril kijken. Er bestaan ook idiomen die kunnen worden verbonden met allebei concepten en de twee beelden van donkerheid en licht tegelijkertijd tonen: (30) *een lichtpuntje zien*, (31) *licht in de duisternis*, (32) *licht aan het eind van de tunnel zien*, (33) *achter de wolken schijnt de zon*, (34) *na regen komt zonneschijn*, (35) *de zon breekt door*.

[xiii] Dit cognitief gerichte onderzoek zal natuurlijk rekening houden met de inzichten van de emotiepsychologie.

[xiv] In geval van de conceptuele metaforen stelt Lakoff en Johnson (1980:18) het volgende. "Coherence within the overall system seems to be a part of the reason why one is chosen and not another." De Amerikaanse linguïsten werpen andere mogelijke conceptuele metaforen nl. HAPPY IS WIDE - SAD IS NARROW op die een ander aspect naar voren zouden brengen. Je gelukkig voelen gaat in het algemeen gepaard met glimlachen en een gevoel van expansie. Daarom zou volgens hen ook 'breedte' een geschikte basis zijn voor de metaforische conceptualisatie. In het Hongaars wordt trouwens ook gebruik gemaakt van dit beeld. Zie hiervoor bv. *széles jókedvében* ("in zijn brede goede stemming").

[xv] Mijn dank gaat uit naar mijn begeleider Dr. Erzsébet Mollay (ELTE) voor haar bijstand. Ik wil graag Dr. A. Agnes Sneller danken voor haar nuttige opmerkingen in verband met dit artikel en de lezing waarop het artikel teruggaat.

Krisztina Törő: Huizinga's visie op de natuur

torokem@freemail.hu

Universiteit Boedapest (ELTE), Hongarije

Tijdens mijn PhD-onderzoek naar de Hongaarse receptie van Johan Huizinga in het Interbellum^[i] ontdekte ik dat Huizinga in zijn cultuurkritische werken (die naar mijn mening een heel belangrijke rol in de toenmalige Hongaarse receptie speelden) een duidelijke visie op de natuur geeft. Deze vaststelling leidde me naar het idee om zijn visie te beschrijven en om in zijn oeuvre te plaatsen. Het leek me ook belangrijk om zijn natuurbeeld uit een hedendaags perspectief te benaderen gezien het feit dat de brandende kwesties in verband met de natuur steeds meer het onderwerp zijn van verschillende wetenschappelijke (en politieke) discussies.

Ik verrichtte dus een mini-onderzoek naar hoe Huizinga de natuur, en de verhouding natuur-mens beschouwt. Vanuit een humaan-ecologische achtergrond probeer ik Huizinga's visie hierover te schetsen en in een Europees cultureel kader te plaatsen. Hierbij hoop ik Huizinga geen verwijt te maken over zijn antropo- en cultuurcentrische denkwijze over de natuur, wel wou ik laten zien hoe dit soort denken zelf tot de beschadiging van de natuur kan leiden.

Tot nu toe baseerde ik mijn onderzoek op de volgende werken van Huizinga: Johan Huizinga: In de schaduwen van morgen. In: J. Huizinga: *Verzamelde werken VII.*, H. D. Tjeenk Willink en Zoon N. V., Haarlem. 1950., 313-429 (1950); *Geschonden wereld*, op. cit., 477-607 (1950:2), *Der Mensch und die Kultur*, op. cit., 442-460 (1950:3) In een volgende fase van het onderzoek moet nagegaan worden welke (natuur)filosofische opvattingen een invloed hebben gehad op Huizinga's visie op de natuur.

In de werken van de cultuurcritici^[ii] uit de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw vindt men twee grondstellingen waar alle andere stellingen als afgeleide constatering omheen staan. Een van deze grondstellingen is dat de cultuur van de moderne tijden steeds meer door de waarden van de massa wordt bepaald^[iii]. Aan deze waarden ontbreken het metafysische, de ethiek, het intellect, en zij worden bepaald door aardse, materiële gezichtspunten. De tweede grondstelling van de cultuurkritische werken is dat de steeds verder ontwikkelende techniek en de (vak)wetenschappen het metafysische en de cultuur uit de wereld verdrijven, en op den duur de macht overnemen^[iv].

Rond beide stellingen komt het motief van de natuur ook ter sprake. Bij Oswald Spengler wordt het hele systeem op het verschil tussen de organische natuur en het niet-organische opgebouwd^[v]. Bij José Ortega y Gasset (hoewel zij daar een minder belangrijke rol speelt) vertegenwoordigt de natuur iets verhevens^[vi].

Bij Johan Huizinga wordt de natuur in twee contexten behandeld. Ten eerste wordt zij gebruikt om de *cultuur* te kunnen definiëren, ten tweede wordt zij vermeld in verband met de veranderingen in de moderne wereld.

In zijn *In de schaduwen van morgen* (1935), een cultuurkritisch werk bij uitstek, analyseert Huizinga de problemen van zijn eigen tijd en zijn eigen cultuur. In dit boek schrijft Huizinga voor het eerst uitgebreider over de natuur.

Om over de cultuur te kunnen spreken heeft hij een definitie van de cultuur nodig. Huizinga constateert dat de cultuur een soort streven is naar een (metafysisch) ideaal en het is ook een evenwicht tussen „geestelijke en stoffelijke waarden” (1950, 328). Het einddoel van dit streven is uiteindelijk een soort heil[vii]. Hiernaast is er volgens Huizinga nog „de derde, eigenlijk de eerste en oorspronkelijkste trek die alle cultuur stempelt. Cultuur betekent beheerschen van natuur.” (1950, 330) Hier gaat het om de natuur die de mens omringt – de stoffelijke natuur dus.

Volgens Huizinga is dit, zoals bijvoorbeeld bij Francis Bacon, maar één soort natuur: „Het rijke woord natuur betekent ook menselijke natuur, en ook deze wil beheerscht worden.” (1950, 330-331)[viii]

Huizinga beschouwt de natuur dus niet als een zelfstandige entiteit maar als een ondergeschikt element van het menselijke leven en van de cultuur. Dit geldt in hoge mate ook voor de menselijke natuur.[ix]

Wat zijn cultuurideaal betreft, gelooft Huizinga in een cultuur die in het kader van de Europese tradities past. Zijn cultuurideaal is de traditionele Europese cultuur waarvan de fundamentele waarden op een antiek-christelijke basis rusten. Hij ziet de oplossing voor de in crisis verkeerende cultuur ook hierin: al deze waarden (maar niet de „goede oude tijden”!) keren terug als de nieuwe generaties door een soort ascese een catharsis kunnen bereiken die in Huizinga’s heel soepele en mooie verwoording uitgesproken religieuze trekken draagt (1950, 426)[x].

Nadat Huizinga de cultuur heeft gedefinieerd, de twee betekenissen van het woord natuur duidelijk heeft gemaakt, en ook de verhouding die volgens hem tussen de beide verschijnselen bestaat, heeft laten zien, bespreekt hij de verhouding mens-natuur.

Hierbij legt hij uit wat het „beheerschen van de [stoffelijke] natuur” betekent. De mens heeft volgens Huizinga „zich een stuk natuur dienstbaar gemaakt” (1950, 330), sterker nog: „de stoffelijke natuur ligt aan banden die door de mens [gemaakt] zijn.”, en door het geloof in de ontwikkeling zet dit proces zich maar voort (1950, 332). De beheersing van de natuur betekent dus echter *heersen* over de natuur.

Opvallend hier is dat Huizinga het woord *beheerschen* in twee, elkaar tegensprekende betekenissen gebruikt. Huizinga stelt vast dat de gemeenschappen van de dieren geen cultuur (soms wel een staat) genoemd kunnen worden omdat onder dieren geen heilstreven bestaat. „Ware [...] de beheersching van de natuur de eenige voorwaarde [...] van de cultuur, er zou geen rede zijn, aan mieren, bijen, vogels, bevers het bezit van cultuur te ontzeggen” (1950, 330) In de daarop volgende regels legt hij toch precies uit hoe dieren *niet over* de natuur *heersen* (zoals de mens dat doet) maar hoe ze er alleen *gebruik van maken*.

Huizinga zelf ziet deze tegenstelling niet. In beide gevallen gebruikt hij het woord *beheerschen*, hoewel hij heel precies beschrijft hoe het dier „zich voorwerpen van de natuur ten nutte maakt” en hoe de mens de natuur vanaf het eerste moment gebruikt *en* aan banden legt (1950, 330)[xi].

Het samentrekken van de betekenissen *heersen over* en *ten nutte maken van* de natuur (waardoor de tegenstelling tot stand komt) legt een superieur gedrag tegenover de natuur bloot.

Desondanks is Huizinga zich heel goed bewust van het feit dat het beheersen van de stoffelijke natuur steeds meer de verwoesting en het verdwijnen ervan betekent. In de *Geschonden wereld* (1945) schetst hij de situatie van zijn tijd (in een kort hoofdstuk): „Dit [...] proces van landbederf voltrekt de mensch [...] heden nog dagelijks overal, waar hij misselijke steden laat opkomen als giftige paddestoelen” om de huisvesting van mensen op te lossen en aan de wens voor „altijd meer nuttige producten” te voldoen (1950:2, 546). Hij noemt de typische problemen in verband met de relatie natuur-mens: beton, lintbebouwing, inkrimpen van de vrije natuur. Hij ziet hierin „het verloren gaan van de ongerepte natuur die eens bijna overal den mensch in zijn woonplaatsen omringde” (1950:2, 545).

Dit laatste citaat wijst er weer op dat Huizinga de natuur niet als een zelfstandige entiteit beschouwt, maar als milieu in dit geval, iets wat alleen zin krijgt (en zij moet zin krijgen) als de mens daar is. Daarnaast ziet Huizinga in het verloren gaan van de natuur het verloren gaan van bepaalde culturele (dus menselijke) waarden. Edelheid, schoonheid en poëzie zijn onderdelen van de natuur volgens de auteur. De omgeving van het Gary-meer naast Chicago (de moderne stad bij uitstek) noemt hij bijvoorbeeld „een Inferno zonder poëzie” (1950:2, 547).

Zijn antropocentrische en/of cultuurcentrische natuuropvatting komt ook tot uiting wanneer Huizinga in verband met het vernietigen van de natuur beweert: „Het is cultuurvernietiging waar wij van spreken, het onbruikbaar maken van de aarde tot echte cultuur...” (1950:2, 546)[[xii](#)].

In plaats van echte cultuur komt volgens de cultuurcriticus de techniek en de consumptie, in plaats van „bruikbaar maken” komt de exploitatie. De onmenselijking (dehumanisering) en de vernietiging van de natuur is volgens Huizinga het gevolg van de door hem gediagnosticeerde negatieve veranderingen van de cultuur. De vernietiging van de natuur is dus een crisisverschijnsel.

De cultuurcritici stellen vast dat de waarden, wensen en pretenties van de massa de wereld gaan bepalen. In verband met de natuur beweert Huizinga hetzelfde. Naarmate de mens, die het plichtsgevoel en het streven naar het hogere niet meer in zich heeft, de stoffelijke natuur beheerst en overheerst, ziet men steeds duidelijker dat dit eigenlijk een teken is dat de mens zijn eigen (binnenste) natuur niet meer beheersen kan. „Hoe staat het met de beheersing van de menselijke natuur? [...] doet zij [de mensheid] het in evenredigheid tot haar grenzeloos gestegen beheersing der stoffelijke natuur? [...] Schijnt het niet alsof [...] de menselijke natuur zelve, in de vrijheid, die de heerschappij over het stoffelijke heeft verschaft, weigert zichzelf te laten beheerschen?” (1950, 332)

Hieruit blijkt dat de overwoekerende techniek en daarmee het verwoesten van de natuur volgens Huizinga vanuit hetzelfde verschijnsel stamt als de politieke en wereldbeshouwelijke kwaadheden (het fascisme, nationaalsocialisme, het heroïsme, etc.) van zijn tijd: de mens is niet meer geneigd om zijn instincten, verlangens en angsten te beheersen (1950, 343-392).

Het accent verschuift in de moderne tijden van het beheersen van beide naturen naar het beheersen van de stoffelijke natuur – beweert Huizinga. Hij vindt het problematisch omdat

deze accentverschuiving de cultuur bedreigt: het overmatige techniciseren verjaagt de poëzie en de schoonheid uit de natuur, de vrijlating van de menselijke natuur bedreigt de cultuur en de wereldvrede.

Het blijkt dus dat de door hem geregistreerde natuurvernietiging voor Huizinga een crisisverschijnsel is. Een crisisverschijnsel voor een cultuurcriticus is het resultaat van de volgens hem negatieve veranderingen die zich min of meer vanaf de Verlichting voordoen in de Europese cultuur. Naast de al genoemde veranderingen noem ik er hier maar twee: de democratisering van het onderwijs en de wetenschappen, en het sprongsgewijze groeien van de populatie.

Huizinga en de cultuurcritici staan met hun constatering niet alleen. Decennia later ziet de humaan-ecologie (een interdisciplinaire richting die zich met de wetmatigheden van het hele ecosysteem bezighoudt)[\[xiii\]](#) de oorzaak van het tenietgaan van de stoffelijke natuur aan de ene kant in de menselijke natuur en aan de andere kant in de veranderingen (eigenlijk: in de karaktertrekken) die vooral uit de Europese cultuur voortvloeien.[\[xiv\]](#) De versnelling en globalisering van de schadelijke invloed van de mens op de natuur begint wanneer „vier generaties geleden West-Europa en Noord-Amerika de wetenschap en de techniek met elkaar liet trouwen”[\[xv\]](#). Dit was een echte culturele en politieke verandering want „de wetenschap was traditioneel aristocratisch, speculatief, intellectueel gericht; de techniek daartegenover was plebeïsch, empirisch, handelingcentrisch”.[\[xvi\]](#)

Huizinga (over de natuurbeschadiging) en de humaan-ecologen (over de ecologische crisis) zijn het erover eens dat de negatieve verschijnselen „producten zijn van een nieuwe democratische cultuur”.[\[xvii\]](#)

Maar in tegenstelling tot de moderne wetenschappelijke richting denkt Huizinga dat de nieuwe tendensen (democratisering, de versnelde ontwikkeling van de wetenschappen en techniek, „Verval der morele normen”[\[xviii\]](#)) in de Europese cultuur de absolute oorzaken van de natuurvernietiging zijn. Voor Huizinga is de ondergeschiktheid van de natuur, zoals al bleek, tot een bepaalde mate normaal, zelfs noodzakelijk: dit is de voorwaarde van alle cultuur. Het beheersen van de stoffelijke natuur schept de mogelijkheden van het menselijke leven, het beheersen van de menselijke natuur maakt het samenleven van menselijke wezens mogelijk. Dit beheersen van beide naturen gebeurt volgens Huizinga met behulp van de dienst- en plichtsgevoelens (1950, 331) aan de ene kant en met de rede, en de deugd (1950, 333) aan de andere kant: met behulp van de fundamentele waarden van de antiek-christelijke traditie.

In deze traditie ziet Huizinga de sporen van de modernisering/democratisering van de cultuur niet, en ook niet de sporen en de ideologische achtergrond van het overmatige beheersen van de natuur.

Het plichtsgevoel en het dienstgevoel in deze traditie gaan echter nooit in de richting van de natuur uit, wel in de richting van de schepper (God) ervan. Als er verantwoordelijkheid tegenover de natuur bestaat, is het niet omdat de natuur ook haar recht heeft om te bestaan maar omdat zij de schepping van God is.

In deze traditie[\[xix\]](#) heerst „het dualisme van natuur en mens”[\[xx\]](#): in de geschapen wereld zijn er twee entiteiten, de mens en de natuur. Maar dit is geen evenwichtig dualisme. Het christendom heeft van het judaïsme ook een „groots scheppingsverhaal” geërfd waarin „God

tenslotte Adam schiep, daarna Eva als een idee achteraf, bij wijze van spreken. De mens gaf alle dieren een naam, waarmee hij de basis legde voor zijn heerschappij over het dierenrijk [...] De mens is niet gewoon een deel van de natuur, hij [!] werd geschapen naar Gods evenbeeld.”[\[xxi\]](#) Dit betekent dus dat de mens de geschapen wereld vrij kon en kan gebruiken om zijn doelen te bereiken.

De eerste tekens daarvan ziet men al vroeg. Volgens deskundigen gebeurde de verandering (in Europa) van gebruiken naar uitbuiting van de natuur ergens rond de 7de eeuw, toen het karakter van de landbouw veranderde[\[xxii\]](#).

De vooruitgangsgedachte die volgens de cultuurcritici alleen na de Verlichting zo bepalend werd, stamt waarschijnlijk ook van vroeger. Het christendom heeft een lineair tijdsbegrip: alles heeft een begin en dit impliceert dat er ook een einde is. Deze gedachte bepaalt onder andere ook de „ontwikkeling” van de wetenschappen. Terwijl in de vroege Middeleeuwen het (ver)kennen van de natuur het lezen van Gods boodschap was, was het doel van het 13de eeuwse Westerse denken het verkennen van Gods gedachtengang[\[xxiii\]](#). Langzamerhand begon dit het verkennen van de wereld en de natuur met of zonder God te betekenen. Als er vooruitgang bestaat, gaat de wetenschap en de menselijke kennis ook vooruit.

Volgens de humaan-ecologen liet het gebruiken van de kennis niet lang op zich wachten. Voor de 18de eeuw was dit nog niet zo systematisch maar vanaf de 19de eeuw, toen de wetenschap en de techniek met elkaar in verbond traden, is dit wel het geval (met al zijn gevolgen).

Huizinga’s visie op de natuur (en op de cultuur) bevat volgens mij een heel interessante tegenstelling.

Huizinga ziet heel scherp dat de (stoffelijke) natuur aan het sterven is, en dat dit te wijten is aan de mens, aan zijn techniek aan de ene kant en aan zijn onverantwoordelijkheid die uit zijn eigen natuur stamt, aan de andere kant.

Naast het constateren van het verdwijnen van het natuurlijke milieu van de mens reflecteert Huizinga evenzo op problemen die vandaag nog steeds brandend zijn: het afval-probleem, uitstervende planten- en diersoorten, verwoestijning, overpopulatie (1950:2, 545-547).

Hij is er zich ook bewust van dat de „voor de mens nuttige producten” heel vaak nuttig zijn omdat de mens zijn hebzucht en ontwikkelingsdrang niet kan beheersen. Hij duidt ook aan dat het verdwijnen van bepaalde culturele waarden uit de mens, zoals bijvoorbeeld het metafysische plichtsgevoel of het dienstgevoel, de directe oorzaak van ons verwoestend technisch en wetenschappelijk handelen is.

Met een persoonlijke christelijke omwenteling (catharsis) hoopt hij alles „op zijn metafysische plaats” terug te kunnen zetten.

De negatieve veranderingen die in deze verschijnselen resulteren, dateert Huizinga min of meer rond de 19de eeuw. Hij veronderstelt niet dat, zoals het blijkt, de door hem zo geliefde en geëerbiedigde Europese cultuur van vroeg af zichzelf de mogelijkheid bood om in die verkeerde richting te gaan (om niet te zeggen: zich te ontwikkelen).

Ik denk dat Huizinga met zijn cultuurkritische werken op een dubbele manier materiaal geeft voor humaan ecologisch onderzoek. Ten eerste ziet de onderzoeker in Huizinga's werken op welke manier de ecologische problemen in het verleden geschetst werden en ten tweede ziet de onderzoeker hoe verschillende bepaaldheden (hier de cultuur waarin Huizinga geankerd was) het diepere of meer kritische denken onmogelijk maken.

BIBLIOGRAFIE

Primaire teksten:

Bacon, Francis: *The Essays of Counsels, Civil and Moral*. The Peter Pamper Press. Mount Vernon-New York. (zonder jaar)

Huizinga, Johan: Geschonden wereld. In: *Verzamelde werken VII.*, H. D. Tjeenk Willink en Zoon N. V., Haarlem. 1950., pp. 477-607

Huizinga, Johan: In de schaduwen van morgen. In: *Verzamelde werken VII.*, H. D. Tjeenk Willink en Zoon N. V., Haarlem. 1950., pp. 313-429

Huizinga, Johan: Der Mensch und die Kultur. *Verzamelde werken VII.*, H. D. Tjeenk Willink en Zoon N. V., Haarlem. 1950., pp. 442-460

Ortega y Gasset, José: *Elmélkedés a vadászatról*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 2000., Vert.: Dezső Csejtei

Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása. (La rebelión de las massas)*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. 2001., Vert.: Lajos Puskás

Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya. (Der Untergang des Abendlandes)*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1995., Vert.: Dezső Csejtei en Anikó Juhász

Vakliteratuur:

Fürst, Maria: *Bevezetés a filozófiába*. Ikon Kiadó. 1993., Vert.: Ella Csikós

Hanssen, Léon-Krul, W. E.-Van der Lem, Anton (red.): *Johan Huizinga. Briefwisseling III.*, Veen Tjeenk Willink., Utrecht/Antwerpen. 1991

Lányi, András: A humánökológia környezetfogalma és eszmetörténeti összefüggései. In: Lányi, András (red.): *Természet és szabadság*. Osiris Kiadó. Budapest. 2000., pp. 7-19

Ortutay, Tamás: *A jó élet tudománya*. www.inaplo.hu/na/200203/17.html

Oudvorst, A. F. van: *Menno Ter Braak als woordvoerder van de intellectuelen*. Huis aan de drie grachten. Amsterdam. 1980.

Papp, Imre: *Nagy Károly és kora*. Csokonai Kiadó. Debrecen. 1997

Törő, Krisztina: Huizinga en de cultuurkritiek. In: *Acta Neerlandica. Bijdragen tot de Neerlandistiek*. Uitgave van het Germanistische Instituut van de Universiteit te Debrecen. 2002/2., pp. 163-171

White, Lynn Jr.: Ökológiai válságunk gyökerei. In: . In: Lányi, András (red.): *Természet és szabadság*. Osiris Kiadó. Budapest. 2000., pp. 27-35. Oorspronkelijk: The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. In: *Science*. Vol. 155. 1967.

NOTEN

[i] Onlangs werd het proefschrift ingeleverd en wacht op beoordeling.

[ii] Over de cultuurkritiek en over Huizinga als cultuurcriticus zie: Krisztina Törő: Huizinga en de cultuurkritiek. *Acta Neerlandica. Bijdragen tot de Neerlandistiek*. Uitgave van het Germanistische Instituut van de Universiteit te Debrecen. 2002/2., 163-171

Nog meer over de cultuurkritiek in Nederland: A. F. van Oudvorst: *Menno Ter Braak als woordvoerder van de intellectuelen*. Huis aan de drie grachten. Amsterdam. 1980.

[iii] José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása (La rebelión de las massas)*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. 2001

[iv] Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya (Der Untergang des Abendlandes)*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1995

[v] Spengler, op. cit., vooral pp. 298-349 en 589-673

[vi] Zoals bijvoorbeeld in zijn *Elmékedés a vadászatról (Prólogo a „Veinte años caza mayor” del Conde de Yebes)*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 2000., Hierin beschrijft hij onder andere dat de jacht een verheven relatie is tussen de verheven natuur en de hoogste standen, en hierdoor een gerechtvaardigd privilege.

[vii] Ten eerste zegt Huizinga dat het ideaal waarvan de verwezenlijking op een heil doelt van alle aard kan zijn: maatschappelijke, economische of hygiënische (1950, 329). Later blijkt dat Huizinga toch een soort waardesysteem onder de verschillende „heilen” ziet: er zijn idealen die voor de holbewoner al bekend waren en minder waarde hebben dan het ideaal dat algemener en waardevoller is: „de eere Gods [...], de gerechtigheid, de deugd, de wijsheid. [...] met het prijsgeven van zulke begrippen is de eenheid der cultuur in twijfel getrokken.” (1950, 333) Dit zijn de waarden van de oude Europese cultuur, binnen een antiek-christelijk kader.

[viii] Volgens Bacon is het noodzakelijk om over de menselijke natuur heersen. Hij dient er ook advies van hoe dat gedaan moet worden. Francis Bacon: *The Essays or Counsels, Civil and Moral*. The Peter Pamper Press, Mount Vernon-New York., p. 152

[ix] Voor Huizinga waren de filosofische (ratio), ethische (deugd), esthetische (gevoel voor schoonheid) en metafysische waarden de belangrijkste onderdelen van de mens. Daarnaast koesterde hij weerzin tegen de aspecten van het onderbewuste. O.a.: Brief aan Gerardus van

der Leeuw [1430]. *Johan Huizinga. Briefwisseling III*. Red.: Léon Hanssen-W. E. Krul-Anton van der Lem. Veen Tjeenk Willink. Utrecht/Antwerpen. 1991., 315? Huizinga, 1950, 332.

[x] Uitgebreider hierover: Törő, op. cit., 169

[xi] Huizinga beschrijft heel precies dat het verschijnen van *homo faber* al aan het begin niet-natuurlijke veranderingen teweeg bracht: „Voortaan verandert hij den loop van het natuurleven, want al de gevolgen, met zijn werktuig teweeggebracht, zouden zonder die macht niet zijn ingetreden.” (1950, 330)

[xii] Het is heel interessant dat Huizinga ook een soort omgekeerd proces ziet. Op de een of andere manier wordt de natuur ook verlaten in de crisistijd: „Die Dichtung läßt sich vom Gedanken scheiden und die Kunst von der Natur”. Het is opnieuw een gevolg van het feit dat de menselijke natuur (instincten, het onderbewuste, de mythe) de macht overneemt (en de fantasie verfalst.) *Der Mensch und die Kultur*. Huizinga, 1950:3, 455

[xiii] „Humaan-ecologie is [...] het beschrijven van hoe de verschillende levende wezens in contact komen met elkaar en met hun milieu.” Ortutay Tamás: *A jó élet tudománya (De wetenschap van het goede leven)*. www.inaplo.hu/na/200203/17.html. Voor een meer filosofisch gegronde inleiding : Lányi András: *A humánökológia környezetfoglalma és eszmetörténeti összefüggései. (Milieubegrip van de humane ecologie en de filosofische achtergrond ervan)*. In: *Természet és szabadság. (Natuur en vrijheid)* Szerk. (red.): Lányi András. Osiris Kiadó, Budapest. 2000., pp. 7-19

[xiv] Hiermee wordt de mening dat verschillende veranderingen van de natuur een innerlijke reden hebben, niet ontkend. Alleen wordt de aandacht erop gevestigd dat de mens als zodanig een deel van een systeem is.

[xv] Lynn White, Jr. *Ökológiai válságunk gyökerei (De wortels van onze ecologische crisis)*., Lányi (red), op. cit. 28.

[xvi] op. cit. 29

[xvii] idem.

[xviii] Titel van het dertiende hoofdstuk in *In de schaduwen van morgen*.

[xix] Hier gaat het vooral om het Westelijke christendom. Enkele uitzonderingen moeten wel genoemd worden zoals Frans van Assisi, die een volstrekt andere opvatting in verband met de natuur (dieren) had.

[xx] op. cit., 32

[xxi] idem.

[xxii] Papp Imre: *Nagy Károly és kora*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 1997., pp. 59-66, en Lynn, op. cit. 31. Deze verandering is tot stand gekomen door de ontwikkeling van het gereedschap in de landbouw en door verandering van de landgoedstructuur.

[xxiii] op. cit. 33 Dit is iets wat men in een andere cultuur hybride genoemd zou hebben.

